
Ο GASTON BACHELARD ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΜΙΑΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΜΥΡΩΝ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΣ

Πρόθεσή μου είναι να δείξω ότι ορισμένες από τις θεμελιώδεις επιστημολογικές διακρίσεις του Bachelard¹ κατάγονται από μία λανθάνουσα στο έργο του κοινωνική θεωρία. Θεωρώ, ωστόσο, ότι μια τέτοια ερμηνευτική προσπάθεια οφείλει να ξεκινήσει από τη διερεύνηση της ίδιας της ορθολογικότητας, την οποία ο Bachelard ανέπτυξε μέσα από την ανάλυση της σύγχρονης Φυσικής. Προκειμένου μάλιστα να αποφύγω τον κίνδυνο «της απορρόφησής μου από το αντικείμενο», δηλαδή της απλής δοξογραφικής ανασυγκρότησης των απόψεων του Bachelard, αποφάσισα να στηριχθώ και στο έργο του D. Lecourt, του οποίου η ανάγνωση αποτελεί μια έγκυρη και συνάμα εναλλακτική δυνατότητα ερμηνείας. Η κατάληξη, όμως, ήταν να κατανοήσω την οπτική γωνία του D. Lecourt και τα ενδεχόμενα όριά της

1. Κρίνεται σκόπιμο να παρουσιασθούν στο σημείο αυτό μερικά εργογραφικά στοιχεία για τον Γάλλο στοχαστή. Ο Bachelard ωριμάζει επιστημονικά στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Το 1927 ολοκληρώνει τις δύο διδακτορικές διατριβές του *Essai sur la connaissance approchée* (Δοκίμιο περί της κατά προσέγγισιν γνώσεως) και *Etude sur l'évolution d'un problème de Physique: la propagation thermique dans les solides* (Μελέτη για την εξέλιξη ενός προβλήματος της Φυσικής: η θερμική διάδοση στα στερεά). Στο μεταξύ, ο Einstein είχε ήδη, από το 1913, δημοσιεύσει τη γενική και ειδική θεωρία της σχετικότητας, ενώ ο V. Heisenberg είχε διατυπώσει, κατά το χρονικό διάστημα 1924-1927, τα βασικά στοιχεία της κβαντικής μηχανικής και την περίφημη αρχή της απροσδιοριστίας. Παράλληλα, ο Millikan ανακαλύπτει το 1925 τις κοσμικές ακτίνες και ο Louis De Broglie το 1923 δημοσιεύει τις πρώτες του εργασίες για την Κυματική Μηχανική. Το 1928 δημοσιεύονται στον εκδοτικό οίκο Vrin και οι δύο διδακτορικές του διατριβές και τον αμέσως επόμενο χρόνο κυκλοφορεί το πρώτο του βιβλίο *La valeur inductive de la relativité* (Η επαγωγική αξία της σχετικότητας). Το 1932 και το 1933 ο Bachelard δημοσιεύει δύο επιστημολογικές μελέτες για τη σύγχρονη Χημεία και την Ατομική

μελετώντας τον ίδιο τον Bachelard και συγχρόνως να διαπιστώσω ότι η κριτική χρήση των ίδιων των εννοιών του Bachelard επιτρέπει την πληρέστερη κατανόηση της συνολικής εμβέλειας του έργου του.

Θα ξεκινήσω από την τελευταία παρατήρηση. Ευθύς εξαρχής ο Bachelard εφιστά την προσοχή μας στο γεγονός ότι η επιστημονική γνώση δεν προέρχεται άμεσα από την εμπειρία αλλά, πάντοτε, μας δίνεται σε μορφή συγκαλυμμένη και αμφίσημη.² Πρέπει, συνεπώς, κατ' αρχάς να κατασκευαστεί το επιστημονικό αντικείμενο. Μία έγκυρη κατασκευή μπορεί, κατά τον Bachelard, να επιτευχθεί μέσα από μια διαδικασία ιδιότυπης επιτήρησης (*surveillance*). Ο ίδιος την ονομάζει επιτήρηση στην τρίτη δύναμη,³ διότι συγκροτείται από μια σχέση μεταξύ τριών όρων: της επιστημονικής κοινότητας, της ορθολογικότη-

Φυσική. Λίγο αργότερα, το 1934, συγκεντρώνει σε έναν τόμο τις διάσπαρτες επιστημολογικές εργασίες του, στις οποίες επιχειρεί να συλλάβει εννοιολογικά τον καινοτόμο χαρακτήρα του *Nouvel Esprit Scientifique* (Νέο Επιστημονικό Πνεύμα). Από το 1936 μέχρι το 1960 δημοσιεύει συνολικά 18 βιβλία. Μερικά που θεωρούνται θεμελιώδη από τους εγκυρότερους μελετητές του είναι τα: *La Formation de l'esprit scientifique* (1938, Η διαμόρφωση του επιστημονικού πνεύματος), *Le Rationalisme appliqué* (1949, Ο εφαρμοσμένος ορθολογισμός), *Le Matérialisme rationnel* (1953, Ο ορθολογικός υλισμός) και *La Poétique de l'espace* (1957, Η ποιητική του χώρου) και *La Poétique de la rêverie* (1960). Για περισσότερα στοιχεία πρβλ. D. Lecourt, *L'Epistémologie historique de Gaston Bachelard*, Paris, Vrin, 5η έκδοση 1978 (1969), σσ. 17-18. Cl. Ramnoux, «Bachelard à sa table d'écriture», *Revue Internationale de Philosophie*, No 150, 1984, σσ. 217-219. M. Tiles, *Bachelard: Science and Objectivity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, σσ. 237-238.

2. Στο σημείο αυτό ο Bachelard αποδέχεται τη θέση του Hegel για την αισθητηριακή πραγματικότητα. Ο Hegel στην αρχική φράση του δευτέρου κεφαλαίου της *Φαινομενολογίας του πνεύματος* με τίτλο «Η αντίληψη ή το πράγμα και η ψευδαίσθηση» διατυπώνει τη θέση: «Η άμεση βεβαιότητα δεν μπορεί να κατέχει το αληθές» (σελ. 93 του πρώτου τόμου της γαλλικής μετάφρασης από τον J. Hyppolite *La Phénoménologie de l'esprit*, Paris, Aubier, 1987 (1941)).
3. Ο Bachelard αφιερώνει το τέταρτο κεφάλαιο του *RA* που επιγράφεται «Η διανοητική επιτήρηση του εαυτού» (σσ. 65-81), στην ανάλυση της έννοιας της «επιτήρησης». Η επιτήρηση σε καμία περίπτωση δεν παίρνει τη μορφή του ελέγχου ή της λογοκρισίας. Αντίθετα, ορίζει ένα πλαίσιο εντός του οποίου θα πρέπει να κινηθεί ο επιστήμονας ώστε να διατηρήσει ακέραια την ικανότητα αναπαραγωγής της ορθολογικής γνώσης. Η ικανότητα αυτή, μάλιστα, μπορεί να αχθεί στα όριά της αν λάβουμε υπόψη και τη δυνατότητα μιας «επιτήρησης στην τέταρτη δύναμη», η οποία, σύμφωνα με τον Bachelard, εμπεριέχει την ποιητική διάσταση. Εκτιμώντας, ωστόσο, ότι «προσεγγίζει μια ζώνη γεμάτη από κινδύνους» (*RA*, σελ. 81) για το γνωρίζον υποκείμενο, αφήνει να διαφανεί η ανησυχία του για το κατά πόσο μπορεί να εντάξει αυτή την

τας και της ίδιας της μεθόδου που εφαρμόζει κανείς για να αντικειμενοποιήσει την εμπειρία και έτσι να φανερώσει την πραγματική δομή του εξεταζόμενου αντικειμένου. Η σημασία που αποδίδει ο Bachelard στη μέθοδο δεν υποβαθμίζει εντούτοις τον ρόλο της ορθολογικότητας, αφού είναι ο πραγματικός φορέας της, ούτε, βέβαια, τον ρόλο της κριτικής από την επιστημονική κοινότητα, αφού η μέθοδος κατ' ουσίαν την καθιστά δυνατή.

Η λογική αυτή της τριπλής αλληλοεπιτήρησης επιτάσσει τον Bachelard να ασκήσει ριζική κριτική σε δύο μορφές ανορθολογικής σκέψης. Στις ακραίες τους εκφάνσεις, ο ιδεαλισμός και ο ρεαλισμός (πραγματοκρατία) συγκροτούν το πεδίο της ανορθολογικότητας στο οποίο αντιτίθεται ο συγγραφέας. Η συγκρότηση αυτή γίνεται μέσα από δύο διαφορετικούς δρόμους. Ο δρόμος του ιδεαλισμού καταλήγει στην ανορθολογικότητα γιατί φέρει το «γενετήσιο κακό» του σολιψισμού. Πρόκειται δηλαδή για την ανορθολογικότητα του μοναχικού υποκειμένου. Η παντελής αποστασιοποίηση από το πραγματικό ωθεί στην άκριτη υποστασιοποίηση της σκέψης του υποκειμένου. Η πλήρης ελευθερία της σκέψης, χωρίς τους καταναγκασμούς και τους δεσμούς που επιβάλλονται από τις δομές της πραγματικότητας, μπορεί να συμβάλλει στην έντονη παραγωγή νοημάτων, αλλά τα νοήματα αυτά είναι ασύνδετα και άναρχα, κατά συνέπεια, ανορθολογικά. Ελέγχοντας τον υπαρξισμό με τη βοήθεια της εγγελιανής διαλεκτικής, ο Bachelard σημειώνει: «[ο υπαρξισμός] θέλοντας απολύτως ν' αυτοπαρατηρηθεί παρατηρώντας, καταλήγει στο να μην παρατηρεί πλέον. Λησμονεί να αποκαταστήσει τη διαλεκτική, η οποία διαρκώς ανατρε-

τέταρτη διάσταση της επιτήρησης στο πλαίσιο της ορθολογικότητας και να καθυποτάξει έτσι σε έναν αυστηρό ντετερμινισμό την ποιητική διάσταση, η οποία εμφανίζεται σε έναν χρόνο όπου «έχει κανείς πράγματι την εντύπωση ότι τίποτα πλέον δεν προέρχεται από το βάθος του χρόνου, ότι τίποτε δεν είναι πλέον ενστικτώδης κίνηση της σκέψης, ότι τίποτα πλέον δεν υπάρχει καθοριζόμενο από ένα πεπρωμένο εγγεγραμμένο στις καταβολές της ύπαρξης» (RA, σελ. 81). Βλ. επίσης J. Toussaint-Desanti, «Gaston Bachelard ou "La surveillance intellectuelle de soi"», *Revue Internationale de Philosophie*, No 150, 1984, σσ. 272-286. Ο Desanti, ενώ επισημαίνει την επιφυλακτική και ενίοτε αμφίσημη στάση του Bachelard απέναντι στην τέταρτη διάσταση της επιτήρησης, καταλήγει στο να αποδεχθεί ότι η σκέψη του Γάλλου στοχαστή οδηγείται σε μια σχέση του υποκειμένου σε γνωρίζων-ορθολογικό και σε ποιητικό-δημιουργικό υποκείμενο.

πόμενη, συγκροτεί τον εφαρμοσμένο ορθολογισμό (*rationalisme appliqué*)» (RA, σσ. 41-42). Ωστόσο, και η ιδεαλιστική οπτική γωνία παρατήρησης είναι ανορθολογική διότι είναι φορμαλιστική: «Το ορθολογικό δεν συρρικνώνεται στην τυπική λογική» (RA, σελ. 44). Ουσιαστικά ο φορμαλισμός είναι «αναμάσημα των λογικών αρχών» (RA, σελ. 45).

Σε αντίθεση με τον ιδεαλισμό, ο ρεαλισμός (πραγματοκρατία) οδηγεί σταδιακά στην αδράνεια της σκέψης. Τούτο, διότι το πραγματικό γίνεται αντιληπτό ως θεμελιωδώς ανορθολογικό. Ο Bachelard παρατηρεί: «Στη σύγχρονη Φυσική, το αντικείμενο της επιστημονικής εργασίας δεν είναι απολύτως άγνωστο. Α fortiori, εν αντιθέσει προς όλες τις απόψεις που διαβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός θεμελιακού ανορθολογικού στοιχείου, κανείς δεν εργάζεται πάνω σε ένα αντικείμενο που είναι απρόσιτο για τη γνώση» (RA, σελ. 51). Στην περίπτωση αυτή, η ανορθολογικότητα εκφράζεται ως ανορθολογικότητα μέσω της απολυτοποίησης του αντικειμένου. Το αντικείμενο, όμως, κατανοείται ως ασύνδετο και άναρχο, ενώ η ορθολογικότητα αναδεικνύεται ως αποκλειστικό προνόμιο του υποκειμένου. Η πλήρης αποστασιοποίηση από τη σκέψη σημαίνει υποστασιοποίηση της κατ' ουσίαν ανορθολογικής πραγματικότητας, την οποία το υποκείμενο οφείλει να αποδεχθεί παθητικά.

Ο Bachelard συνοψίζει τη ριζική κριτική του στις δύο αυτές ακραίες μορφές δογματικής σκέψης ως εξής: «Ούτε ο ένας [ο ιδεαλισμός], ούτε ο άλλος [ο ρεαλισμός] μπορούν να προσεγγίσουν το ενεργεία είναι⁴ στο οποίο αποβλέπει η επιστημονική σκέψη» (RA, σελ. 8). Η απουσία της έννοιας της «*actualité*» τόσο στον ιδεαλισμό όσο και στον ρεαλισμό, όπως υπογραμμίζει ο Bachelard, έχει ως συνέπεια την μετατροπή του χώρου και του χρόνου σε δύο πόλους, οι οποίοι αδυνατούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. Ο ιδεαλισμός απολυτοποιώντας τον χρόνο διαλύει ουσιαστικά τον χώρο. Αντιθέτως, ο ρεαλισμός (πραγματοκρατία), αντιμετωπίζοντας τον χώρο ως το μόνο συνεκτικό στοιχείο της σκέψης, καταστρέφει τον χρόνο και κατ' επέκταση την ιστορικότητα της ίδιας της σκέψης.

4. Ο όρος της *actualité* παραπέμπει στον λατινικό όρο *actualitas* με τον οποίο αποδίδεται η αριστοτελική «ενέργεια».

Για τον Bachelard, η επιστημονική σκέψη είναι πάντα μια ενεργοποιημένη (*actuelle*) σκέψη, αλλά όχι μια απλώς επίκαιρη (*actuelle*) σκέψη. Από αυτή την άποψη, η επιστημονική σκέψη αναγνωρίζεται ως ουσιαστικά ιστορική σκέψη, ως σκέψη που εκτυλίσσεται στο πλαίσιο της Ιστορίας. Ωστόσο, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η ιστορικότητα της σκέψης δεν μπορεί να κατανοηθεί με άξονα την ευθύγραμμη-εξελεκτική αντίληψη της Ιστορίας, που αντιμετωπίζει τη σκέψη με τη σωρευτική λογική του τύπου παρελθόν-αίτιο/παρόν-αποτέλεσμα, ούτε με άξονα τον ιστορισμό που θεωρεί τη σκέψη ως οροθετημένη, δηλαδή απολύτως εγκλωβισμένη στον χρόνο.

Η ορθολογικότητα στον Bachelard ενέχει την αξίωση μιας καθολικότητας⁵. Τούτο φαίνεται και από τα παραδείγματα που αναλύει εκτενώς στο *Nouvel Esprit Scientifique*. Για τον Bachelard οι σχέσεις αφενός ανάμεσα στη Γεωμετρία του Ευκλείδη και στη μη Ευκλείδεια Γεωμετρία του Lobatsevsky, και αφετέρου ανάμεσα στην κλασική Φυσική του Newton και στη σύγχρονη Φυσική των Einstein, Heisenberg και De Broglie, δεν μπορούν να κατανοηθούν από μια θεωρητική προσέγγιση που στηρίζεται στη διάκριση εσφαλμένο/ορθό, ή στη λογική η οποία θεωρεί ότι το ορθό προκύπτει μέσα από μια εμμενή διαδικασία αναίρεσης των εσφαλμένων απόψεων. Τα παραδείγματα του Γάλλου διανοητή αποκαλύπτουν την καθολικότητα της επιστημονικής σκέψης και δείχνουν ότι η ιστορικότητα περιέχει στοιχεία ορθολογικότητας. Θα σταθώ λίγο σε ένα πιο συγκεκριμένο παράδειγμα από τον χώρο της Φυσικής. Η θεωρία του Newton που θεμελιώνει τους νόμους της Μηχανικής στη σχέση $F=m \cdot \gamma$ (δηλαδή ότι η Επιτάχυνση είναι ανάλογη της Δύναμης) δεν ερμηνεύεται από τον Bachelard ως εσφαλμένη αντίληψη η οποία διορθώνεται με τη θεωρία της σχετικότητας του Einstein, αλλά ούτε και η θεωρία του Einstein εκλαμβάνεται ως απλή μετεξέλιξη της θεωρίας του Newton. Ο Einstein πρέπει να αντιπαρατεθεί με τη θεωρία του Newton, να την επεκτείνει στα ακρότατα όριά της, για να δημιουργηθεί η τομή που απο-

5. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο «πολυφιλοσοφισμός» (*polyphilosophisme*) που προτείνει ο Bachelard με αφετερία τη «διαδρομή από την επιστήμη στη φιλοσοφία» δεν θεμελιώνεται σε έναν άκριτο εκλεκτισμό. Βλ. H. Vedrine, «Le Profil épistémologique», *L'Arc*, No 42, 1970, σσ. 55-61, ιδιαίτερα σελ. 60.

τελεί το θεμέλιο της δικής του θεωρίας. Έπρεπε, δηλαδή, να αναρωτηθεί ο Einstein εάν η επιτάχυνση μπορεί να αυξάνει επ' άπειρον, όπως φαίνεται να προκύπτει από τις θέσεις του Newton. Έπρεπε, επιπλέον, να αναλύσει τις συνέπειες αυτής της λογικής για να δείξει ότι η ταχύτητα έχει ένα όριο (αυτό της ταχύτητας του φωτός) και να συμπεράνει στη συνέχεια ότι η μάζα (με την έννοια της αδράνειας και όχι της ποσότητας της ύλης) αυξάνει με την ταχύτητα στη βάση της σχέσης: $m = m_0 / (1 - V/C)^2$, (όπου m είναι η μάζα του σώματος όταν κινείται με ταχύτητα V , m_0 η μάζα ηρεμίας και c η ταχύτητα του φωτός).

Μπορεί να αντιληφθεί έτσι κανείς ότι η ορθολογικότητα έχει τον χαρακτήρα εφαρμοσμένης γνώσης, γιατί πρωταρχικός της στόχος είναι να αποκαταστήσει την επικοινωνία μεταξύ ορθολογικού υποκειμένου και ορθολογικά δομημένου πραγματικού. Εν προκειμένω, τον κρίσιμο ρόλο της διαμεσολάβησης αναλαμβάνει το ίδιο το «επιστημονικό πνεύμα». Μ' αυτόν τον τρόπο ο Bachelard καταφέρνει να προσδιορίσει σαφέστερα τον ρόλο που παίζει η Ιστορία των Επιστημών στη συγκρότηση της ίδιας της ορθολογικότητας. Παραθέτω ένα απόσπασμα που εκφράζει με ενάργεια τη θέση του: «Το να κατασκευάσεις ένα επιστήμονα (savant), ο οποίος να είναι ταυτοχρόνως απόλυτος ρεαλιστής και αδιάλλακτος οπαδός της Λογικής, σημαίνει να παραθέσεις τη μία δίπλα στην άλλη δυσλειτουργικές γενικές φιλοσοφίες. Δεν πρόκειται στη συγκεκριμένη περίπτωση για φιλοσοφίες που προωθούν τη συνθετική εργασία, αλλά για φιλοσοφίες οι οποίες, περιοριζόμενες στη συνοπτική παρουσίαση του πραγματικού, δεν μπορούν να χρησιμεύσουν παρά για να χαρακτηρίσουν κάποιες ιστορικές περιόδους» (RA, σσ. 8-9).

Η αντίληψη για την Ιστορία των Επιστημών συνυπάρχει και εναρμονίζεται με μια Φιλοσοφία της Ιστορίας που δεν αναδεικνύεται επαρκώς εάν αποσυνδέσουμε την έννοια του «εφαρμοσμένου ορθολογισμού» από την έννοια του «τεχνικού υλισμού» (matérialisme technique).⁶ Η ιστορικότητα του αντικειμένου «γνώση» δεν ορίζεται

6. Ο Bachelard χρησιμοποιεί την έννοια του «τεχνικού υλισμού» για να προσδιορίσει πρώτον, τη θέση του μέσα στο πεδίο αντιμαχομένων φιλοσοφικών αντιλήψεων, και δεύτερον, τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να κατανοηθεί η έννοια της φαινομενοτεχνικής, η οποία εννοεί τη διαμόρφωση μιας προσέγγισης που αποφεύγει τις πλάνες του ιδεαλισμού και του εμπειρισμού.

μόνο στον χρόνο αλλά και στον χώρο. Η ορθολογική σκέψη, που εγείρει αξιώσεις καθολικής εγκυρότητας, εμπεριέχει και την τεχνική ανάδειξής της ως τέτοιας. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Bachelard χρησιμοποιεί τον όρο «τεχνικός υλισμός» για να δώσει το δικό του ιδιαίτερο στίγμα μέσα στο φάσμα των κυρίαρχων φιλοσοφικών δοξασιών. Με τον όρο αυτόν επιχειρεί κατ' ουσίαν να φέρει στο φως τη φιλοσοφική διάσταση της έννοιας της φαινομενοτεχνικής, που χρησιμοποίησε στο πρώιμο έργο του, χωρίς ταυτοχρόνως να αλλοιώνει το περιεχόμενό της. Η φαινομενοτεχνική μετασχηματίζεται σε υλιστική τεχνική (*technique matérialiste*). Για να κατανοηθεί ο μετασχηματισμός αυτός θα ήταν προτιμότερο να ακολουθήσουμε τη σκέψη του ίδιου του Bachelard: «Πρέπει να λάβει κανείς υπόψη του τη στιγμή, κατά την οποία μια έννοια αλλάζει νόημα, για να κατανοήσει ότι η έννοια έχει, ακριβώς τότε, περισσότερο νόημα. Η χρονική αυτή στιγμή στην πλήρη της αλήθεια είναι ένα συμβάν της ίδιας της εννοιολόγησης» (*NES*, σελ. 56). Σε ένα επόμενο κείμενό του αναφέρει ότι: «Η φαινομενοτεχνική διευρύνει το χώρο της φαινομενολογίας. Μια έννοια γίνεται επιστημονική, στο μέτρο που γίνεται τεχνική, στο μέτρο δηλαδή που συνοδεύεται από μια τεχνική πραγματοποίησή της» (*FES*, σελ. 61). Εάν είναι έτσι τα πράγματα, τότε ο μετασχηματισμός της φαινομενοτεχνικής σε υλιστική τεχνική, ο οποίος συντελείται στο φιλοσοφικό πλαίσιο του τεχνικού υλισμού, δείχνει ότι η ιστορικότητα της γνώσης έχει νόημα μόνον όταν ο επιστήμων προσφεύγει ταυτοχρόνως σε μια υλιστική τεχνική προσέγγισης.⁷ Μια εκδοχή αυτής της υλιστικής τεχνικής αποτελεί, όπως θα προσπαθήσω να τεκμηριώσω στη συνέχεια, η Ιστορία των Επιστημών. Πρόκειται για μια υλιστική τεχνική που

7. Ο Bachelard στο τελευταίο αμιγώς επιστημολογικό έργο του, το *MR*, στο οποίο χρησιμοποιεί παραδείγματα από το χώρο της Χημείας, καθιστά σαφές το νόημα με το οποίο χρησιμοποίησε τον όρο του *matérialisme technique*. Τον προσδιορίζει μεθοδολογικά αντιστρέφοντάς τον σε *technique matérialiste*: «Όταν έχουμε εδραιώσει, αντί του εξορθολογισμού της ποσότητας, τον ορθολογισμό που οργανώνει τα 92 στοιχεία της Χημείας, μπορούμε να κατανοήσουμε πληρέστερα τη φιλοσοφική πλευρά της βασανιστικής προσαρμογής στη σχέση μεταξύ της ορθολογικότητας και της υλιστικής τεχνικής (*technique matérialiste*)». (*MR*, σελ. 57). Απεναντίας, ο φιλοσοφικός προσδιορισμός του «τεχνικού υλισμού» πραγματοποιείται λίγο πιο κάτω: «Η υλιστική τεχνική της σύγχρονης Χημείας μάς παρέχει μια καινούργια φύση. Πρόκειται ουσιαστικά για μια νέα αφετηρία του υλισμού» (*MR*, σελ. 78).

εφαρμόζει την ορθολογικότητα, για να καταδείξει την ιστορικότητα της γνώσης. Στη σχέση αυτή μεταξύ της ορθολογικότητας της γνώσης και της Ιστορίας των Επιστημών στηρίζεται ο Bachelard για να υποβάλει σε συστηματικό έλεγχο τον ιστορισμό και να επικρίνει επιπλέον την αφελή ιδέα μιας ευθύγραμμα εξελισσόμενης Ιστορίας.

Κάθε φιλοσοφική απόπειρα να απομονωθεί η έννοια της ορθολογικότητας από την υλιστική τεχνική εφαρμογής της οδηγεί στην εσφαλμένη αντιμετώπιση της ίδιας της Ιστορίας των Επιστημών. Ο Bachelard είναι σαφής στο σημείο αυτό: «Το να πιστέψουμε ότι η πνευματική κατάσταση ενός χημικού όπως ο Macquer που ζει στην προ του Lavoisier εποχή προσομοιάζει με την πνευματική κατάσταση ενός σύγχρονου Χημικού, σημαίνει ότι περιχαρακωνόμαστε στο πλαίσιο ενός στατικού υλισμού, ενός υλισμού χωρίς διαλεκτική. Η Ιστορία των Επιστημών είναι συχνά παραπλανητική σε αυτό το σημείο» (RA, σελ. 9).

Ο Bachelard επισημαίνει έτσι με ιδιαίτερη σαφήνεια ότι η διαλεκτική σύνθεση μεταξύ της ιστορικότητας της γνώσης και της ορθολογικότητας που διέπει την κατασκευή του επιστημονικού αντικειμένου επιτελείται σε δύο διακριτές φάσεις. «Ο αποβλεπτικός χαρακτήρας του εφαρμοσμένου ορθολογισμού τού δίνει τη δυνατότητα να αυτοδιορθωθεί» (RA, σελ. 10). Το γεγονός ότι η υλιστική τεχνική ορίζεται ως επιστημολογική φάση με ιδιαίτερη βαρύτητα εξυπονοεί ότι ο ορθολογισμός του Bachelard έχει διαλεκτική υφή. Έτσι, η μεν ορθολογικότητα συμπληρώνεται δυναμικά με την εφαρμογή της, η οποία δεν είναι άλλη από την υλιστική τεχνική, ενώ η ίδια η τεχνική αποκτά νόημα μόνο στο πλαίσιο της ορθολογικότητας.

Η πορεία της σκέψης του συγγραφέα για τη διατύπωση ενός διαλεκτικού ορθολογισμού είναι βασανιστική. Στο πρώιμο έργο του συναντάμε απλώς ίχνη αυτής της διαλεκτικής ορθολογικότητας. Έτσι, όταν το 1929, στο *Valeur inductive*, αναφέρεται στην έννοια της διαλεκτικής, περιορίζεται στην καταγραφή της σχέσης που δημιουργείται από την τομή που προκαλεί ο Einstein και η θεωρία της Σχετικότητας. Η σχέση της σύγχρονης γνώσης με την Ιστορία της υπακούει «στο ρυθμό μιας διαλεκτικής» (Lecourt, *Epistémologie*, σελ. 28. V.I., σελ. 7). Θα περάσουν 20 χρόνια για να αποσαφηνισθεί ρητά αυτός ο «ρυθμός» της διαλεκτικής. Στο *Rationalisme Appliqué*, ο Bachelard θα αναλύσει το ρυθμό της διαλεκτικής σε δύο εναρμονισμένα βήματα,

δίνοντας μάλιστα έμφαση, όπως ήδη σημειώσαμε, στο δεύτερο. Η ορθολογικότητα είναι, λοιπόν, εφαρμοσμένη, γιατί είναι διαλεκτική, και είναι διαλεκτική, γιατί η υλιστική τεχνική αποτελεί το αποφασιστικό βήμα σ' αυτό τον δυσπρόστατο ρυθμό: «Θα μπορούσαμε, δίχως επιφυλάξεις, να πούμε ότι διαβλέπουμε εδώ [στη Χημεία] νέα επιχειρήματα για μια φιλοσοφία του εφαρμοσμένου ορθολογισμού. Πράγματι, τα πάντα είναι μέθοδος, τα πάντα είναι εφαρμοσμένη μέθοδος, τα πάντα είναι μέθοδος, η οποία διαρκώς τροποποιείται από την εφαρμογή της. Η αδιάλειπτα επαγρυπνούσα συνείδηση για την ορθή εφαρμογή μιας μεθόδου είναι η ίδια η βάση του εφαρμοσμένου ορθολογισμού» (MR, σελ. 80).

Μέσα από τον διαλεκτικό ορθολογισμό μπορεί να προσεγγίσει κανείς με μεγαλύτερη ενάργεια ολόκληρη τη σειρά των παραδειγμάτων που χρησιμοποιεί ο Bachelard στα προηγούμενα έργα του. Αρκούν οι κοινοί τόποι της Ιστορίας των Φυσικών Επιστημών για να κατανοήσει κανείς τη Φιλοσοφία της Ιστορίας του. Αναφέρω μόνο ένα παράδειγμα. Ο νόμος της απροσδιοριστίας του Heisenberg χρησιμεύει ταυτοχρόνως και ως αφετηρία για μια αντίληψη της Ιστορίας που θα πάρει πιο συγκεκριμένη μορφή στο έργο της ωριμότητας του Bachelard. Ο Heisenberg ανακαλύπτει ότι δεν μπορείς να προσδιορίσεις με ακρίβεια τη θέση και την ταχύτητα ενός σωματιδίου και αυτό γιατί είναι αναγκαίο να ρίξεις ένα τουλάχιστον φωτόνιο, το οποίο όμως αλλοιώνει και τη θέση και την ορμή του παρατηρούμενου σωματιδίου. Με άλλα λόγια, ο παρατηρητής επηρεάζει το παρατηρούμενο αντικείμενο. Η άποψη αυτή του Heisenberg αντιτίθεται προς έναν αφελή αγνωστικισμό, αφού δεν αναιρεί ούτε την ορθολογικότητα της παρατήρησης, ούτε την ορθολογικότητα του πραγματικού. Μολοταύτα ο Bachelard, αποδεχόμενος τη θέση του Heisenberg, αποδέχεται και την ύπαρξη ορίων στο εγχείρημα της γνώσης.⁸ Θεω-

8. Η ανάλυση του Bachelard στο σημείο αυτό θίγει ένα από τα θεμελιώδη προβλήματα για την αντικειμενικότητα και τα όρια της γνώσης. Στο *ARPC* ο συγγραφέας επισημαίνει: «Σε κάθε περίπτωση το Σύμπαν δεν είναι αντικείμενο [μελέτης]. Δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε το γίνεσθαι του Σύμπαντος. Δεν μπορούμε να μιλήσουμε παρά για το γίνεσθαι μιας συγκεκριμένης κατηγορίας φαινομένων που εμπεριέχονται στο Σύμπαν. Όλη η εμπειρία μας και όλη η γνώση μας καλύπτουν ένα μέρος μιας φαινομενολογίας της οποίας δεν μπορούμε να αντιληφθούμε την ολότητα» (σελ. 220). Αντιθέτως, η M. Tiles υποστηρίζει ότι στον Bachelard δεν τί-

ρεί, συνεπώς, ότι ο σύγχρονος παρατηρητής της Ιστορίας των Επιστημών οφείλει, ξεκινώντας από τη θέση ότι η γνώση έχει όρια, να προτείνει μια νέα προσέγγιση στην Ιστορία των Επιστημών.

Θα χρησιμοποιήσω μια αναλογία που θεωρώ ότι διευκρινίζει σε μεγάλο βαθμό τη σκέψη του Bachelard.⁹ Τη θέση του φωτονίου παίρνει το βλέμμα του ιστορικού των Επιστημών και το φως που απλώνεται κατά τη μελέτη της Ιστορίας προκαλεί κάποιες αλλοιώσεις στη δομή του παρελθόντος χωρίς ωστόσο να υπονομεύεται η δυνατότητα μιας ορθολογικής γνώσης. Η Μικροφυσική γνωρίζει σήμερα ότι τα σωματίδια είναι στοιχεία της φυσικής πραγματικότητας, επίσης γνωρίζει ότι με τη χρήση των Μαθηματικών προσδιορίζεται με ακρίβεια το περιθώριο των δυνατών αλλοιώσεων. Ωστόσο, εκείνο που είναι αδύνατο να καταστεί γνωστό με ακρίβεια είναι ο ταυτόχρονος προσδιορισμός της θέσης και της ταχύτητας ενός σωματιδίου. Κατ' ανα-

θεται θέμα ορίων στη γνώση (σελ. 217). Κατασκευάζοντας το επιχειρήμά της από την οπτική γωνία της αναλυτικής φιλοσοφίας που εμπνέεται από τον Frege, ισχυρίζεται ότι η ριζική διαφοροποίηση της επιστημολογίας του Bachelard από αυτή της αναλυτικής φιλοσοφίας συνίσταται στο ότι, σε αντίθεση με την τελευταία, «για τον Bachelard είναι αδύνατη μια επιστημολογία χωρίς το γνωρίζον υποκείμενο» (σελ. 229). Η ένταξη του «γνωρίζοντος υποκειμένου» στη διαδικασία κατασκευής μιας αντικειμενικής γνώσης δεν αλλοιώνει ωστόσο το κοινό στοιχείο που συνδέει τις δύο επιστημολογίες: την ύπαρξη της αντικειμενικότητας στην επιστημονική γνώση. Η ανάλυση της M. Tiles θα ήταν ορθή εάν θεωρούσαμε ότι στο έργο του Bachelard η ορθολογικότητα και η φαντασία είναι έννοιες αντίπαλες. Ωστόσο, όπως ήδη σημειώσαμε, ο ίδιος ο Bachelard δεν μπορεί να αποφασίσει για το εάν θα πρέπει η τέταρτη διάσταση να εισβάλλει στο πεδίο της ορθολογικότητας και επομένως εάν η ποιητική διάσταση αποτελεί όριο για τη γνώση της ολότητας του ανθρώπου. Εξάλλου, η αδυνατότητα για την κατασκευή του Σύμπαντος ως επιστημονικού αντικειμένου θέτει από μόνη της το πρόβλημα των ορίων της γνώσης, τουλάχιστον για τις επιστήμες του ανθρώπου όπου η κατανόηση της ολότητας αποτελεί το θεμέλιο της περιφερειακής γνώσης. Επειδή η σκέψη του Bachelard θεωρεί την επιστημονική γνώση αδιαίρετη, ότι δηλαδή οι λεγόμενες φυσικές επιστήμες και οι επιστήμες του ανθρώπου συγκροτούν ένα ενιαίο και συνεχές πεδίο, θα προτιμούσαμε τον ισχυρισμό ότι, για τον Bachelard, η γνώση εν γένει έχει κάποια όρια. Όπως τονίζει και ο J. Hyppolite, στον Bachelard «η γνώση είναι θεμελιωδώς μη πλήρης». Βλ. M. Tiles, *Bachelard: Science and Objectivity*, ό.π., ιδίως σσ. 212-230, και J. Hyppolite, «Gaston Bachelard ou le romantisme de l'intelligence», στο *Hommage à G. Bachelard. Etudes de philosophie et d'histoire des sciences*, Paris, PUF, 1957, σελ. 13.

9. Η ίδια αναλογία χρησιμοποιείται με διαφορετικό στόχο από τον Κ. Καστοριάδη. Βλ. *L'Institution imaginaire de la société*, Paris, Seuil, σ. 229.

λογία, ο ιστορικός των Επιστημών γνωρίζει ότι η ιστορικότητα μολονότι ενέχει στοιχεία ορθολογικότητας, δεν ταυτίζεται με αυτήν.

Ο Bachelard υπογραμμίζει τη «σημασία μιας ιστορικής διαλεκτικής η οποία αποτελεί *ίδιον της επιστημονικής σκέψης*» (ARPC, σελ. 26). Η ιδιομορφία της ιστορικής διαλεκτικής θεμελιώνεται στη λογική της αναδρομικής σκέψης,¹⁰ όπου η θετική κληρονομιά του παρελθόντος εμφανίζεται ως μετέχουσα κατά τρόπο ενεργητικό στη διαμόρφωση του επιστημονικού αντικειμένου, όπως τούτο δίδεται στο παρόν, λειτουργεί δηλαδή ως ένα είδος ενεργοποιημένου παρελθόντος, «του οποίου η δράση είναι εμφανής κατά τη διαμόρφωση της επιστημονικής σκέψης του παρόντος χρόνου» (ARPC, σελ. 26). Ωστόσο, το ενεργοποιημένο παρελθόν αποτελεί μόνο τη μία μορφή δράσης στην ιστορική διαλεκτική του Bachelard. Ο ίδιος, σε διάλεξή του στο Palais de la Découverte, το 1951, τονίζει: «Θα μπορούσε κανείς να πει ότι, σε μερικές περιπτώσεις, είναι το παρόν που φωτίζει το παρελθόν» (Lecourt, *Epistémologie*, σελ. 201). Η κατασκευή του αντικειμένου της Φυσικής παίρνει λοιπόν τη θέση μιας υλιστικής τεχνικής η οποία, κατά τρόπο ορθολογικό, κατασκευάζει την Ιστορία των Επιστημών ως επιστημονικό αντικείμενο. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για επιστημονικό αντικείμενο που δεν έχει αυτόνομο γνωστικό ρόλο. Η Ιστορία των Επιστημών εντάσσεται στην ιδιόμορφη ιστορική διαλεκτική και μετέχει ως υλιστική τεχνική στον προσδιορισμό του επιστημονικού αντικειμένου κατά τον παρόντα χρόνο.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπενθυμίσω ότι η υλιστική τεχνική στον Bachelard δεν εξαντλείται σε μία μόνο μέθοδο, η οποία αν υπήρχε θα αναπαραγόταν μηχανικά και θα συμμετείχε στην κατασκευή ενός στατικού αντικειμένου. Η υλιστική τεχνική στον Bachelard, εκτιθέμενη στη μεταβολή της ιστορικότητας, προσδίδει στη διαλεκτική ορθολογικότητα δυναμική διάσταση. Η Ιστορία των Επιστημών αναδεικνύεται μεν ως υλιστική τεχνική, παράλληλα όμως εμφανίζει την ιδιομορφία να χρησιμοποιείται με σαφή διδακτική και κανονιστική πρόθεση. Η πρόθεση αυτή διατυπώνεται με σαφήνεια στο *La Formation de l'esprit scientifique* και αποτελεί το θεμέλιο λίθο για την οικο-

10. Η έννοια της «recurrence» προσδιορίζεται με σαφήνεια από τον D. Lecourt στο έργο του *L'Epistémologie historique de Gaston Bachelard*, ό.π., σσ. 75-78.

δόμηση των βασικών εννοιών του Bachelard: «Ο επιστημολόγος πρέπει να αξιολογήσει τα δεδομένα που συλλέγει ο ιστορικός. Πρέπει να τα κρίνει από την οπτική γωνία του ορθού λόγου και μάλιστα από την οπτική γωνία του εξελιγμένου ορθού λόγου, διότι μόνο στις μέρες μας μπορούμε να κρίνουμε πλήρως τα σφάλματα του πνευματικού παρελθόντος» (*FES*, σελ. 17). Αξίζει ωστόσο να επισημανθεί ότι η αξιολόγηση του επιστημολόγου αντιτίθεται ριζικά στην αξιολόγηση που επιτελεί ο ιστορικός. Όπως σημειώνει ο Bachelard: «Για τον ιστορικό, ένα γεγονός, ερμηνευόμενο εσφαλμένα από την ίδια την εποχή στην οποία λαμβάνει χώρα, παραμένει ένα γεγονός. Για τον επιστημολόγο, μετατρέπεται σε εμπόδιο, σε αντι-σκέψη» (*FES*, σελ. 17). Αν ξεπεραστεί το εμπόδιο, τότε διαθέτουμε μια *suí generis* Ιστορία, η οποία, εκπληρώνοντας τους κανόνες της ορθολογικότητας, εφαρμόζεται ως υλιστική τεχνική για να συμβάλλει στην ολοκληρωμένη κατασκευή του ίδιου του ερευνώμενου στο παρόν επιστημονικού αντικειμένου.

Η διαλεκτική ορθολογικότητα, καθώς και τα όρια της γνώσης, θα παρέμεναν κατασκευές κενές περιεχομένου, δηλαδή θετικιστικές παραμορφώσεις, εάν δεν είχαν *fundamentum in re*. Αυτό όμως το υλικό θεμέλιο δεν αντιστοιχεί σε έναν στατικό εμπειρικό κόσμο, αλλά στη δυναμική και διαρκώς μεταβαλλόμενη πολιτισμική διαδικασία. Η σκέψη που διατρέχει το έργο του Bachelard είναι η αναγκαιότητα της κοινωνικής θεμελίωσης της γνώσης, μιας ιδιόμορφης κοινωνιολογίας της γνώσης, που ωστόσο αντιτίθεται σε κάθε κοινωνιολογικό σχετικισμό τύπου Mannheim.¹¹ Το βίωμα και η καθημερινότητα μπορεί να αποτελούν εμπόδιο για την επιστημονική σκέψη αλλά εμπόδιο αναγκαίο. Με την έννοια αυτή, η επιστημονική γνώση αποτελεί διακύβευμα, αφού αιωρείται συνεχώς μεταξύ της κατασκευής του επιστημονικού αντικειμένου και της άμεσης εμπειρίας: «Η επιστήμη εξέρχεται αργά μέσα από το σώμα της καθημερινής γνώσης» (*MR*, σελ. 209).

11. Η αντίθεση μεταξύ Mannheim και Bachelard φαίνεται από το γεγονός ότι, ενώ ο Mannheim αρνείται κατηγορηματικά την επικοινωνισμότητα των αποτελεσμάτων της επιστήμης, ο Bachelard την καθιστά θεμέλιο της διαλεκτικής ορθολογικότητας. Βλ. *Ideology and Utopia* (μετάφραση από τους L. Wirth και E. Shils), London, Routledge and Keagan Paul, 1979 (1936), σσ. 146-149.

Επ' ουδενί, ωστόσο, δεν υπάρχει η βεβαιότητα ότι η γνώση θα διολισθήσει οριστικά προς την πλευρά της επιστημονικής κατασκευής. Ο Bachelard, επικαλούμενος τον διαλεκτικό χαρακτήρα της διαλεκτικής ορθολογικότητας, ορίζει κατ' ουσίαν τη γνώση ως διακύβευμα, «στο μέτρο» που επιτυγχάνεται η επιστημονική συναίνεση στο πλαίσιο της «επιστημονικής κοινότητας που αντιδρά εναντίον του στηριζόμενου στην καθημερινή συναίνεση ψυχισμού» (RA, σελ. 22).

Ο ορισμός αυτός γίνεται σαφέστερος μέσα από την εννοιολόγηση του Bachelard. Η κατασκευή του επιστημονικού αντικειμένου στο πλαίσιο της επιστημονικής κοινότητας αντιμετωπίζει μια σειρά θεμελιωδών εμποδίων: την αδράνεια της σκέψης και την καθημερινή γνώση. Έτσι, μόνο διαμέσου της τομής που διαχωρίζει ρητά την επιστημονική γνώση από την καθημερινή γνώση μπορεί να θεμελιωθεί η εφαρμοσμένη ορθολογικότητα και να προσεταιριστεί την υλιστική εκείνη τεχνική που θα μπορέσει με ορθολογικό τρόπο να κατακτήσει τη γνώση του πραγματικού. Η Ιστορία των Επιστημών, στο μέτρο που κατασκευάζεται ως αντικείμενο, αποτελεί κρίσιμο υλιστικό τεχνικό στοιχείο με κανονιστική διάσταση, το οποίο θα μπορούσε να ενταχθεί στην προοπτική μιας κριτικής της εργαλειακής ορθολογικότητας και έτσι να συμβάλει αποφασιστικά στην επεξεργασία μιας μη θετικιστικής κοινωνικής θεωρίας.

Οι διαλεκτικές σχέσεις που συνέχουν την ορθολογικότητα στον Bachelard αποτελούν τον θεμέλιο λίθο για τη διαμόρφωση μιας νέας οντολογίας. Με μια διατύπωση η οποία θυμίζει τον τίτλο του περιφημου βιβλίου του Ernst Cassirer *Από την υπόσταση στη λειτουργία* (*De la substance à la fonction*), ο Bachelard σημειώνει: «Μακριά από το να φωτίζει το είναι τη σχέση, είναι η σχέση που φωτίζει το είναι» (NES, σελ. 148). Όμως ο Bachelard αρκετά αργότερα θα υποστηρίξει, κατ' αρχάς στο *Philosophie du Non*¹² και αργότερα στο *Rationalisme Appliqué*,¹³ ότι η οντολογία του αναπτύσσεται «όχι ως μια οντολογία

12. Η οντολογία του Bachelard, αν και στηρίζεται σε μια διαλεκτική σχέση, διαφοροποιείται από την εγγεληνική διαλεκτική. Όπως σημειώνει ο ίδιος: «Η φιλοσοφία του "όχι" δεν έχει σχέση με μια αργιστική διαλεκτική. Ειδικότερα, δεν οφείλει σε καμιά περίπτωση τη δυναμική της σε κάποια εγγεληνική τύπου διαλεκτική. (PDN, σελ. 135).

13. Όπως σημειώνει ο D. Lecourt, ο «εφαρμοσμένος ορθολογισμός» ουσιαστικά συμπληρώνει το

της άμεσης εποπτείας ενός πρωταρχικού cogito», αλλά «ως μια οντολογία εννοιολογική, όπου το είναι αποκτά μια σταθερή υπόσταση μέσω της γνώσης του» (RA, σελ. 46). Με τον τρόπο αυτόν γίνεται κατανοητό ότι η σχέση συγκροτεί το είναι ως ορθολογικότητα και ότι η διαλεκτική σχέση συγκροτεί την ορθολογικότητα του είναι ως ενεργεία είναι, δηλαδή ως γνώση, σε διαφορετικά διαλεκτικά πεδία που βρίσκονται σε κατάσταση διαρκούς επικοινωνίας μεταξύ τους. Η διαλεκτική σχέση των εννοιών του εφαρμοσμένου ορθολογισμού και της υλιστικής τεχνικής εκφράζει την ορθολογικότητα του ενεργεία είναι στο γνωσιοθεωρητικό πεδίο· αντιστοίχως, η διαλεκτική σχέση των εννοιών της επιστημολογικής τομής και του επιστημολογικού εμποδίου προσδιορίζουν την ορθολογικότητα στο πεδίο της ιστορικότητας της γνώσης, ενώ, η διαλεκτική σχέση των εννοιών της επιστημονικής κοινότητας και του επιστημονικού αντικειμένου διαμορφώνουν την ορθολογικότητα που προσδιορίζει το πεδίο της επιστήμης.

Μέχρι στιγμής, προσπάθησα να ανασυγκροτήσω τις βασικές απόψεις του Bachelard στηριζόμενος κυρίως στην έννοια της διαλεκτικής ορθολογικότητας. Από την ανάλυση αυτής της έννοιας προκύπτει η ιδέα της Επιστήμης ως ενιαίου «πεδίου» γνώσεων, το οποίο εγείρει αξίωση καθολικότητας. Ο Bachelard το 1949 εισάγει την έννοια του «περιφερειακού ορθολογισμού» (rationalisme régional) έχοντας ως ρητή πρόθεση να δείξει ότι η εξειδίκευση της γνώσης προαπαιτεί την ιδέα της διαλεκτικής ορθολογικότητας. Επιπλέον, καταδεικνύει ότι η διαλεκτική ορθολογικότητα επιτρέπει την εννοιολογική επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων επιστημών, φανερώνοντας έτσι τα προβλήματα που με τη σειρά τους λειτουργούν ως κινητήριοι μοχλός για την ανάπτυξη των επιμέρους θεματικών. Η εννοιολογική επικοινωνία Μαθηματικών και Φυσικής είναι το κατεξοχήν παράδειγμα που χρησιμοποίησε ο Bachelard τόσο στο πρώιμο όσο και στο ύστερο έργο του, προκειμένου να δείξει τη σημασία της θεωρητικής γλώσσας των Μαθηματικών για την κατασκευή της θεματικής της σύγχρονης Φυσικής. Αυτή την προνομιακή σχέση μεταξύ θεωρητικών Μαθηματικών

φιλοσοφικό σχέδιο που ο Bachelard ξεκίνησε με τη «Φιλοσοφία του Όχι». Βλ. *Pour une critique de l'épistémologie* (Bachelard, Canguilhem, Foucault), Paris, Maspero, 4η έκδοση 1978 (1972), σελ. 23.

και εμπειρικής Φυσικής επικαλείται και κατά τη στιγμή που επιχειρεί να αποδείξει ότι οι επιμέρους κλάδοι των φυσικών επιστημών οφείλουν την ορθολογικότητά τους σ' αυτή τη διαλεκτικά δομημένη σχέση: «Όλοι οι φυσικοί διακρίνουν, εξίσου καθαρά μ' έναν μαθηματικό, τη διαφορά, μεταξύ απλής διαπίστωσης και επιχειρηματολογικής κατάδειξης ενός φαινομένου. Όλοι οι φυσικοί επιθυμούν να διπλασιάσουν τις αιτίες με την προσθήκη έλλογων επιχειρημάτων και να διαμορφώσουν έτσι ένα κεντρικό πρόβλημα. Η έννοια του "προβλήματος" στη Φυσική είναι το ίδιο σαφής όσο και η αντίστοιχη έννοια στα Μαθηματικά. Μπορεί λοιπόν να πει κανείς ότι η αποδεικτικότητα εμφανίστηκε στη σύγχρονη Φυσική Επιστήμη. Η εισαγωγή της αποδεικτικότητας στη Φυσική οφείλεται σε μαθηματικά επεξεργασμένες θεωρίες αλλά και σε εννοιολογικές οργανώσεις ή για να είμαστε ακριβέστεροι, σε δι-εννοιολογικές οργανώσεις» (RA, σελ. 120).

Προσπάθησα να δείξω σε αδρές γραμμές ότι με την έννοια της διαλεκτικής ορθολογικότητας μπορεί κανείς να αναπλάσει τα θεμελιώδη στοιχεία της σκέψης του Bachelard. Από αυτή την οπτική γωνία, θα επιχειρήσω πρώτον να διασαφηνίσω τις εννοιολογήσεις μέσω των οποίων ο Lecourt προτείνει την ανάγνωση της «Ιστορικής Επιστημολογίας» του Bachelard, δεύτερον να επισημάνω τα όρια αυτής της ανάγνωσης, και τρίτον να εγγράψω το εγχείρημα του Bachelard στην προοπτική μιας κριτικής κοινωνικής θεωρίας.

Ο D. Lecourt αναλύει τη φιλοσοφική τοποθέτηση του Bachelard στο κεφάλαιο «Για την Φιλοσοφική Τοπολογία», το οποίο περιέχεται στο βιβλίο του *Ιστορική Επιστημολογία* (Lecourt, σσ. 48-59). Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο υποστηρίζει ότι ο ιδεαλισμός και ο ρεαλισμός στον Γάλλο στοχαστή μπορούν να αλλάξουν αμοιβαία θέση χωρίς διόλου να μεταβληθεί η φύση τους (σελ. 50). Η ερμηνεία του αναπτύσσεται στη βάση της άποψης του Althusser ότι «η Φιλοσοφία δεν έχει αντικείμενο». Τά συμπεράσματα του Lecourt είναι ότι η αντίληψη του Bachelard, σύμφωνα με την οποία «κάθε φιλοσοφία αυτοκαθορίζεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο από την απόστασή της σε σχέση με την επιστημονική πρακτική» (σσ. 51-52), ταυτίζεται πλήρως με την αλτουσεριανή αντίληψη. Καθοριστικό επίσης ρόλο στην ερμηνεία του Lecourt διαδραματίζει η αλτουσεριανή θεώρηση της Ιστορίας και της Ιδεολογίας. Ο Lecourt εξηγεί τη σκέψη του Bachelard ως εξής: «Η σκέψη του Bachelard, έχοντας ως αφετηρία της την αναγνώριση της

επιστημονικής σκέψης ως ιστορικής παραγωγής εννοιών, κατάφερε να επαναφέρει τη φιλοσοφία στην αλήθεια της, δηλαδή στην πηγή της. Πρόκειται για δύο καινοτόμες προβληματικές που θεσπίζονται προς το τέλος της μακρόχρονης εργασίας του Bachelard: πιο συγκεκριμένα πρόκειται για την ιστορική επιστημολογία ως ρυθμισμένο σύστημα εννοιών και για την Ιστορία των Επιστημών ως αντικείμενο της θεωρητικής σκέψης» (σελ. 59). Στη δίπτυχη αυτή προβληματική γίνεται εμφανές ότι, επειδή η Φιλοσοφία δεν έχει αντικείμενο, είναι νεκρή. Αν μπορεί να νεκραναστηθεί, αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο αν στραφεί προς την πηγή της, δηλαδή την Ιστορία. Η σημασία του Bachelard έγκειται κατά τον Lecourt στο ότι «μπόρεσε να διαγνώσει πως η “αλήθεια” της Φιλοσοφίας συγκροτείται μέσα από τη λειτουργία της ως εκπροσώπου των ιδεολογιών στο χώρο των Επιστημών» (σελ. 103). Η ταύτιση αυτή της φιλοσοφίας με την ιδεολογία απορρέει άμεσα από την υιοθέτηση της άποψης του Althusser για την δυνατότητα απόλυτης διάκρισης μεταξύ ιδεολογίας και Επιστήμης.¹⁴ Πρόκειται για δύο πόλους, οι οποίοι μέσα από την διηνεκή αντιπαλότητά τους συρρικνώνουν το έργο της Φιλοσοφίας στο επίπεδο της ιδεολογικής νομιμοποίησης της εξουσίας.

Η αλτουσεριανή προσέγγιση του Lecourt, ενώ αναδεικνύει με σαφήνεια την Ιστορία ως ένα από τα θεμέλια της επιστημονικής γνώσης, δεν μας επιτρέπει να κατανοήσουμε επαρκώς το συνολικό έργο του Bachelard. Κατ' αρχάς αποσιωπάται η έννοια της φαντασίας που χρησιμοποιεί ο Bachelard τόσο στο πρώιμο όσο και στο ύστερο έργο του. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Lecourt δεν αναφέρεται καθόλου στη συγγραφική παραγωγή του Bachelard μετά το 1953. Επίσης παραβλέπει τη δυνατότητα που ενυπάρχει στο έργο του Bachelard να διατυπωθεί μία ορθολογικά και διαλεκτικά τεκμηριωμένη κριτική της μονοδιάστατης εργαλειακής ορθολογικότητας. Οι δύο αυτές ελλείψεις δεν είναι τυχαίες. Εάν υφίσταται μια απόλυτη διάκριση μεταξύ Ιδεολογίας και Επιστήμης και εάν ταυτοχρόνως δεν μπορεί να

14. Ο ίδιος ο Althusser στο βιβλίο του *Στοιχεία αυτοκριτικής* θα προσδιορίσει ως «θεωρητιστικό σφάλμα του» τη ριζική αντίθεση μεταξύ επιστήμης και ιδεολογίας που επιχείρησε στα πρώιμα έργα του και κυρίως στο *Για τον Μαρξ* και στο *Διαβάζοντας το Κεφάλαιο*. Βλ. *Στοιχεία αυτοκριτικής* (μετάφραση Τ. Καφετζής), Αθήνα, Πολύτροπο, 1983 (1974), σελ. 33.

υπάρξει άλλη διάκριση παρά μόνον αυτή μεταξύ της Ιδεολογίας και της Επιστήμης, εάν επομένως η ορθολογικότητα και η ανορθολογικότητα δεν μπορούν να προσδιορισθούν μέσα από διαφορετικό εννοιακό πλαίσιο, τότε καθίσταται προφανές ότι η έννοια της φαντασίας θέτει σημαντικά προβλήματα όσον αφορά την ένταξή της στο διπολικό αυτό σχήμα. Θεωρώ επίσης ότι, επειδή ο Lecoq εκκινεί από την Επιστήμη για να καταλήξει στην Ιστορία και από την Ιστορία για να κατανοήσει την Επιστήμη, αναγκάζεται να διαβάσει το όντως θεμελιώδες έργο του Bachelard *La Formation de l'esprit scientifique* μέσα από μια αμιγώς ιστορικιστική προσέγγιση, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να φωτίσει την αναδρομική σχέση η οποία διέπει την Ιστορία των Επιστημών ως υλιστική τεχνική.

Τα όρια της αλτουσεριανής ανάγνωσης φαίνονται με ιδιαίτερη σαφήνεια στον τρόπο που αυτή αντιμετωπίζει το πρόβλημα της φαντασίας, η οποία σύμφωνα με τον Bachelard δεν εντάσσεται, όπως ενδεχομένως θα μπορούσε κανείς να υποθέσει, στον χώρο της ανορθολογικότητας, ούτε αποτελεί έκφραση ενός αυτονομημένου ασυνείδητου που παράγει μηχανικά εικόνες: η φαντασία δεν είναι ίδιον μιας αυτόθετης και μοναχικής υποκειμενικότητας. Η έννοια της διαλεκτικής ορθολογικότητας που ανέδειξε κατά το πρώιμο έργο του καθιστά εφικτή μια διαφορετική κατανόηση του ρόλου της φαντασίας. Από την άλλη, η φαινομενολογική ανάλυση που επιχειρεί ο Bachelard, στο ύστερο έργο του, ωθεί στη διεύρυνση της διαλεκτικής ορθολογικότητας. Για να διαφυλάξει το δημιουργικό στοιχείο τού είναι της φαντασίας, «l'être imaginé» όπως το ονομάζει (*EP*, σελ. 18), ο Bachelard αναγκάζεται να ασκήσει κριτική σε κάθε απόπειρα ιστορικιστικής της προσέγγισης. Η φροϋδική ψυχαναλυτική θεωρία αποτελεί εν προκειμένω τον πρωταρχικό στόχο της κριτικής του, η οποία κάνει την εμφάνισή της ήδη στο καθ' εαυτό επιστημολογικό έργο του. Έτσι, οι θέσεις που αναπτύσει στα *La Poétique de l'espace* και *La Poétique de la rêverie* εμπεριέχονται εν σπέρματι στο βιβλίο του *Rationalisme Appliqué*, όπου συναντάμε την ακόλουθη διαφωτιστική φράση: «Πρέπει να προσπαθήσουμε να αντικαταστήσουμε την αντίληψη για ένα ιστορικά διαμορφωμένο υπερεγώ— το οποίο είναι συμπτωματικό και αυθαίρετο— με ένα συνεκτικό υπερεγώ, ένα υπερεγώ ανοικτό στην πολιτισμική διαδικασία. Πρέπει επίσης αυτό το πολιτισμικά καθοριζόμενο υπερεγώ να είναι σαφώς διαχωρισμένο από γενικούς κοινω-

νικούς δεσμούς. Αυτό το υπερεγώ που αποδεχόμαστε ως κριτή πρέπει να κρίνεται από εμάς τους ίδιους» (RA, σελ. 71).

Κατ' ανάλογο τρόπο, επιχειρεί ο Bachelard να συνδέσει την έννοια της φαντασίας με τις πολιτισμικές πρακτικές με στόχο να κατανοήσει την αυτόνομη συμβολική δράση της ποιητικής εικόνας. Η αποδέσμευση της ποιητικής εικόνας από τα ιστορικά πλαίσια στα οποία την εγκλωβίζει ο φροϋδισμός, συνοδεύεται στον Bachelard και από μια διαφορετική κατανόηση της σχέσης του χώρου με τον χρόνο: «Η φαντασία, στις έντονες στιγμές δράσης της, μας αποδεσμεύει ταυτοχρόνως από το παρελθόν και από την πραγματικότητα: ανοίγεται στο μέλλον» (EP, σελ. 16). Το άνοιγμα προς το μέλλον συνεπάγεται την ανασκευή της ιδέας μιας αυτόνομης και κλειστής διαλεκτικής σκέψης. Η εξελικτική αντίληψη για τον χρόνο καταγγέλλεται λίγο αργότερα με τον εξής τρόπο: «Ο χρόνος ακινητοποιείται. Ο χρόνος δεν έχει χθες, ούτε αύριο. Ο χρόνος καταποντίζεται μέσα στο διπλό βάθος του ονειροπόλου και του κόσμου» (PR, σελ. 148). Αναφερόμενος στις φαντασιακές παραστάσεις που συνδέονται με τον χώρο της κατοικίας, ο Bachelard υποστηρίζει: «Στο πλαίσιο της πλέον ατέρμονης διαλεκτικής, το προστατευμένο είναι [ο άνθρωπος] ευαισθητοποιείται για τα όρια του χώρου που τον προστατεύει. Βιώνει την κατοικία στην πραγματικότητά της και στη δυνατότητά της, με τη σκέψη και με την ονειροπόληση» (EP, σελ. 25). Αυτή η διαλεκτική «χωρίς όρια», η οποία αναδεικνύεται μέσα από το βίωμα και το δημιουργικό είναι της φαντασίας, υψώνεται στο επίπεδο μιας «συγκεκριμένης αισθητικής» (*esthétique concrète*)¹⁵ η οποία καθοδηγεί τις επιστημολογικές αναλύσεις του Bachelard και στην πρώιμη φάση της σκέψης του: «Η αισθητική κρίση που αναφέρεται στην ομορφιά των επιστημονικών ιδεών είναι ένα σημαντικό στοιχείο στο οποίο συγκλίνουν οι εργαζόμενοι στο χώρο της απόδειξης» (RA, σελ. 46).

Ο κλειστός χώρος της επιστημονικής κοινότητας διευρύνεται στο άπειρο του ποιητικού χώρου, ενώ ανάλογη διεύρυνση υφίσταται και η διαλεκτική. Ο ποιητικός χώρος είναι η απελευθερωτική διάσταση

15. Ο όρος χρησιμοποιείται από την H. Vedrine. Βλ. «Comment mettre Roquentin au travail... ou Bachelard et Sartre sur l'imaginaire», στο *Les Grandes conceptions de l'imaginaire*, Paris, Librairie Générale Française, 1990, σελ. 114.

της ορθολογικότητας. Η δημιουργική φαντασία και η εμπειρική συγκινησιακή κατάσταση είναι η άλλη διαλεκτική σχέση που συμπληρώνει το ελλείπον τμήμα της διαλεκτικής ορθολογικότητας του Bachelard. Η φαντασία δεν είναι απόρροια των δομών της συνείδησης του υποκειμένου, αλλά ούτε και αυτοφυής θεολογικού τύπου παραγωγή, έχει «δι-υποκειμενική υπόσταση» (EP, σελ. 8).¹⁶ Χωρίς να διαλύεται αλλά ούτε και να υποστασιοποιείται ως στοιχείο της διαλεκτικής ορθολογικότητας, η φαντασιακή ικανότητα της ατομικότητας διεκδικεί την αυτοτελή συμμετοχή της στην παραγωγή του δι-υποκειμενικά συγκροτημένου χώρου. Ο συγκεκριασμός διαλεκτικής ορθολογικότητας και αισθητικής κρίσεως οροθετεί τη διαλεκτική σκέψη του Bachelard.

Τα διευρυμένα όρια της διαλεκτικής ορθολογικότητας, όπως διαφαίνονται με την επεξεργασία της έννοιας της φαντασίας, διανοίγουν, ταυτοχρόνως, μια θεωρητική προοπτική με βάση την οποία μπορεί να θεμελιωθεί μια προσέγγιση του Συμβολικού. Οι έννοιες της κουλτούρας και της φαντασίας στη διαλεκτική τους αλληλεξάρτηση¹⁷ αποτελούν τα εννοιολογικά εργαλεία μέσα από τα οποία ο

16. Ο δυϊσμός που χαρακτηρίζει το έργο του Bachelard κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1940 με τη δημοσίευση, από το 1943 έως το 1948, των τεσσάρων *Δοκιμίων του για τη φαντασία της ύλης* τροφοδότησε ήδη από το 1957, όταν ο Γάλλος στοχαστής ήταν ακόμα εν ζωή, μια έντονη συζήτηση για το κατά πόσο «ο κόσμος των εννοιών» και «ο κόσμος της ποιητικής εικόνας» μπορούν να συνυπάρξουν, και με ποια σχέση, στο έργο του. Διατυπώθηκαν οι πιο ακραίες θέσεις: υποστηρίχθηκε ότι οι έννοιες της *raison* και της *résonance*, έχοντας την ίδια ετυμολογική καταγωγή, αποδεικνύουν την ενότητα του έργου του Bachelard (αναφερόμενο στο Fr. Dagognet, «Le Problème de l'unité», *Revue Internationale de Philosophie*, No 150, 1984, σελ. 252). Από την άλλη πλευρά τονίστηκε ότι η επιστημονική κοινότητα στην οποία θεμελιώθηκε η Επιστημολογία του μεταλλάχθηκε σε αυτόθετη υποκειμενικότητα της φαντασίας του ονειροπόλου (J. Starobinski, «La Double légitimité», *Revue Internationale de Philosophie*, No 150, 1984, σσ. 231-244). Θα ήταν προτιμότερο να μην αναγνώσουμε το δυϊσμό του Bachelard με βάση το δίπολο ταύτιση/ριζική διάκριση. Η εννοιολογική διαδρομή για τον αναστοχασμό του έργου του Bachelard χρειάζεται να εκκινήσει από την έννοια της διαλεκτικής (G. Canguilhem, «Sur une épistémologie concordataire», στο *Hommage à G. Bachelard*, ό.π., σελ. 4) να την κατανοήσει ως «διαλεκτική ένταση που ενυπάρχει μεταξύ των δύο εκδοχών του έργου του Bachelard» (J. Hyppolite, «Gaston Bachelard ou le romantisme de l'intelligence», στο *Hommage à G. Bachelard*, ό.π., σελ. 27), για να το αναστοχαστεί ως ενιαίο (Fr. Dagognet, «Le Problème de l'unité», *Revue Internationale de Philosophie*, ό.π., σσ. 245-256).

17. Η διαλεκτική αντίληψη του Bachelard, η κανονιστική εμβέλεια της οποίας αρχίζει να διαφαί-

Bachelard στοχάζεται τη δυνατότητα ανάδειξης της ορθολογικής σκέψης που αναφέρεται στην κοινωνική γνώση. Η θεωρία για το Συμβολικό, τις λειτουργίες του και τα αποτελέσματα που επιφέρει στις κοινωνικές σχέσεις κατασκευάζεται με βάση την ανάλυση της κοινωνικής ζωής όπως εκτυλίσσεται στο πλαίσιο του κοινωνικού θεσμού του Σχολείου. Όπως επισημαίνει ο Bachelard: «Το σχολείο είναι το πλέον εξελιγμένο μοντέλο της κοινωνικής ζωής» (RA, σελ. 23).

Το σχολείο αποτελεί για τον Bachelard τον κοινωνικό χώρο μέσα στον οποίο μορφοποιούνται οι πολιτισμικές καινοτομίες που προκαλεί ο ορθός λόγος και σχηματοποιούνται με εναργέστερο τρόπο οι αντιθέσεις και οι καθημερινές συγκρούσεις μεταξύ παραδεδομένων και καινοτόμων τρόπων σκέψης. Στον χώρο του σχολείου εντοπίζε-

νεται από το 1938 στο *La Formation de l'esprit scientifique*, εμπερικλείει συγχρόνως τη δυνατότητα για μια ριζική κριτική των σημερινών κοινωνιών και τη συμβολική συγκρότησή τους. Στο συγκεκριμένο έργο, ο Bachelard υπερασπίζεται την άποψη ότι η επιστήμη του 18ου αιώνα δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα παράγωγο των συζητήσεων στα κοσμικά σαλόνια και μια μορφή διασκέδασης αργόσχολων πνευμάτων. Συγκρινόμενη με την παραγωγή σκέψης από τη σύγχρονη επιστημονική κοινότητα, η επιστήμη αυτή δεν μπορεί παρά να ανήκει στον χώρο του προεπιστημονικού πνεύματος. Μιλώντας για το πνεύμα που κυριαρχούσε το 18ο αιώνα ο Bachelard αναφέρει: «Όλα τα ερωτήματα βρίσκουν την απάντησή τους μέσα από μια συγκεχυμένη *Weltanschauung*. Όλες οι δυσκολίες επιλύονται στο πλαίσιο μιας γενικής θεώρησης του κόσμου, με απλή αναφορά στη γενική αρχή της Φύσης (...). Για το προεπιστημονικό πνεύμα, η ενότητα είναι μια αρχή, πάντα επιθυμητή, που πραγματώνεται πάντοτε εύκολα. Δεν χρειάζεται παρά μόνο ένα κεφαλαίο γράμμα. Οι διάφορες φυσικές δραστηριότητες γίνονται έτσι ποικίλες εκφράσεις της μίας και μόνης Φύσης. Δεν μπορεί κανείς να κατανοήσει ότι η εμπειρία αυτοαντιφάσκει ή ακόμα ότι κατακερματίζεται. Αυτό που μπορεί να είναι αλήθεια για το μεγάλο πρέπει να είναι και για το μικρό και αντίστροφα» (FES, σσ. 83, 86). Παραφράζοντάς τον, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αλλάζοντας μία λέξη και το κεφαλαίο της γράμμα, χωρίς να αλλάξουμε ούτε ένα γιώτα από τις παρατηρήσεις του, μπορούμε να ασκήσουμε κριτική στη σύγχρονη *Weltanschauung*. Η Φύση αντικαθίσταται από την Τεχνική: αυτή συγκροτεί σήμερα τον κανονιστικό ορίζοντα μέσα στον οποίο επιλύονται τα ερωτήματα του προεπιστημονικού πνεύματος. Η διαλεκτική σκέψη του Bachelard ως αντίθετη σε κάθε μονοδιάσταση μορφή ορθολογικότητας δεν μπορεί παρά να έρχεται σε ρήξη με την κυριαρχία της εργαλειακής ορθολογικότητας που χαρακτηρίζει, λιγότερο ή περισσότερο έντονα, τη σύγχρονη *Weltanschauung*. Μέσα από αυτό το πρίσμα το εγχείρημα του Bachelard μπορεί να περιβληθεί με το κύρος μιας κριτικής κοινωνικής θεωρίας. Βέβαια, ο Bachelard δεν χρησιμοποιεί ρητά την έννοια της *Weltanschauung* στο μετέπειτα έργο του, και για τούτο θα ήταν ενδεχομένως υπερβολικό να στηρίξει κανείς μια ευρύτερη ανασυγκρότηση με βάση την αντίληψή του για τη *Weltanschauung*. Ωστόσο, κρίνουμε ότι η υπόμνηση της διάστασης αυτής του έργου του είναι απαραίτητη.

ται «η καθημερινή δραστηριότητα της επιστήμης» (RA, σελ. 23), αφού συμπυκνώνονται σε έναν θεσμό οι διαλεκτικές σχέσεις που συγκροτούν το Συμβολικό, θέτοντας με τον τρόπο αυτόν τους όρους εφαρμογής της ορθολογικής σκέψης.

Εστιάζοντας τις αναλύσεις του στον σχολικό θεσμό, ο Bachelard επισημαίνει τον θεμελιακό ρόλο της έννοιας της κουλτούρας για την κατανόηση των αντιθέσεων που ανακύπτουν στην καθημερινή δραστηριότητα των συμμετεχόντων στο θεσμό. Η έννοια της κουλτούρας κατανοείται ως η παράδοση η οποία δημιουργεί συναινέσεις (consensus). Ωστόσο, οι όροι για τη διαμόρφωση των συναινέσεων έχουν καθολικό χαρακτήρα που διαπερνά το σύνολο της κοινωνικής ζωής. (RA, σελ. 22). Η καθολικότητα των συναινέσεων διαφαίνεται από το γεγονός ότι ο Bachelard διακρίνει τις διαφορετικές τους μορφές ανάλογα με τη σφαίρα της κοινωνικής ζωής στο πλαίσιο της οποίας διαμορφώνονται και επικυρώνονται οι πρακτικές της συναίνεσης. Για παράδειγμα, η κουλτούρα που συγκροτεί την επιστημονική κοινότητα ως θεσμό δεν είναι πανομοιότυπη με την κουλτούρα του Σχολείου. Οι διακρίσεις που επιχειρεί ο Bachelard θεμελιώνονται από την απόσταση που χωρίζει τον τρόπο σκέψης, όπως αναδεικνύεται στις πολιτισμικές συναινέσεις, σε σχέση με την ορθολογικότητα της σκέψης. Το πρότυπο της ορθολογικότητας στο πλαίσιο των πολιτισμικών πρακτικών είναι η ιστορικά συγκροτημένη επιστημονική κοινότητα η οποία αποτελεί την αφετηρία για τον προσδιορισμό της κουλτούρας γενικά· η επιστημονική κοινότητα λειτουργεί επιπλέον ως κριτήριο για την κριτική διαφοροποίηση και την ταξιθέτηση των πολιτισμικών συναινέσεων αλλά και ως κριτήριο για τη διαμόρφωση μιας ηθικής κανονιστικότητας που ορίζει τους στόχους των κοινωνικών πρακτικών. Με την έννοια αυτή, η επιστημονική κοινότητα χάρη σ' αυτή τη διπλή της λειτουργία, καταφέρει να καθορίσει μια ενιαία πολιτισμική σκέψη και δράση.¹⁸

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Bachelard προωθεί μια πολιτισμική θεμελίωση του τρόπου σκέψης και δράσης μιας κοινότητας, βασιζόμενος στη διαλεκτική σχέση των πεδίων των πολιτισμικών πρακτικών,

18. Η αντίληψη του Bachelard διαφοροποιείται έτσι από την ιδεοτυπική προσέγγιση του M. Weber, αφού θεωρεί ότι η ηθική κρίση είναι ενδογενής στην κατανόηση.

στην οποία καθοριστικό ρόλο παίζει η επιστημονική κουλτούρα. Έτσι, η κουλτούρα του σχολείου αποτελεί τον ενδιάμεσο κρίκο στην πολιτισμική διαλεκτική του Bachelard αφού, στο θεσμό αυτόν, η επιστημονική κουλτούρα βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με την κουλτούρα της καθημερινής ζωής, με αποτέλεσμα να κατασκευάζεται και εν συνεχεία να διοχετεύεται στην κοινωνία τόσο η ορθολογική σκέψη όσο και ο τρόπος εκμάθησής της. Η κοινωνική ζωή χρειάζεται να οργανωθεί σύμφωνα με το πρότυπο του σχολείου ώστε η ορθολογική σκέψη να αποκτήσει διαρκή πολιτισμική υποδοχή. Η κοινωνική ζωή, σύμφωνα με την πολιτισμική ηθική του Bachelard, είναι «διαρκής εκμάθηση» που στηρίζεται στον επιστημονικό τρόπο σκέψης.¹⁹ Ωστόσο, η αντίληψή του αντιτίθεται σε μια τεχνοκρατική διάσταση η οποία απαιτεί την απλή προσαρμογή των γνώσεων στην κοινωνική διαίρεση της εργασίας, αλλά και διαφοροποιείται με σαφήνεια από την εργαλειακή χρήση του σχολικού θεσμού. Η συγκρότηση ενός πολιτισμού με θεμέλιο την επιστημονική κουλτούρα προαπαιτεί τη συνεχή επιτήρηση της παραγόμενης ορθολογικής σκέψης και γνώσης από την κοινότητα των πολιτών. Για το λόγο αυτόν ο θεσμός του σχολείου και οι πρακτικές που τον συγκροτούν παίζουν τον καθοριστικό όσο και ευαίσθητο ρόλο στην αντίληψη του Bachelard.²⁰ Επιχειρείται έτσι η ιεράρχηση των πολιτισμικών πρακτικών με κανονιστικό κριτήριο «την ορθολογικότητα ως διακύβευμα» που συγκροτεί κάθε φορά τις απαραίτητες συναινέσεις για την κοινωνική αναπαραγωγή η οποία θα θεμελιώνεται στην αέναη εκμάθηση της ορθολογικότητας μέσω του καθημερινού διαλόγου με την κοινωνική εμπειρία. Η καθημερινή κουλτούρα έχει κάθε δυνατότητα να αναπλάθεται ορθολογικά όταν εμποδώνει και ενσωματώνει έναν τρόπο σκέψης ο οποίος είναι ανοικτός στις μεταβολές που εμφανίζονται στο χώρο του πολιτισμού και επανακαθορίζουν το περιεχόμενο της κοινωνικής εμπειρίας.

19. Στην κανονιστική διάσταση που προσδίδει ο Bachelard στο σχολικό θεσμό ο D. Gil διαβλέπει μια ουτοπία που κινεί τη σκέψη του. Ο Gil αναλύει με σαφήνεια τις θέσεις του Bachelard στο υποκεφάλαιο «Το διαρκές σχολείο, πρότυπο της κοινωνικής ζωής». Βλ. *Bachelard et la culture scientifique*, Paris, PUF, 1993, σσ. 72-75.

20. Η αντίληψη του Althusser για τον κρίσιμο ρόλο του ιδεολογικού μηχανισμού της εκπαίδευσης θεμελιώνεται προφανώς στην ανάλυση του Bachelard, αν και δεν αναφέρεται ρητά από τον ίδιο τον συγγραφέα.

Η έννοια της κουλτούρας στον Bachelard αποκτά έτσι έναν δυναμικό χαρακτήρα ο οποίος ωστόσο δεν αποτελεί ενδογενές στοιχείο της. Η δυναμική σχέση σκέψης και εμπειρίας που ορίζει τις πολιτισμικές συναινέσεις δημιουργείται, κατά κάποιον τρόπο, εκτός των ιδίων των πολιτισμικών πρακτικών. Η κουλτούρα του σχολείου είναι το προνομιακό παράδειγμα για την κατανόηση της σκέψης αυτής του Bachelard. Ο Γάλλος διανοητής επισημαίνει ότι «το γεγονός της ορθολογικότητας πραγματοποιεί τον τριγωνισμό των συνειδήσεων» (RA, σελ.44). Ο τριγωνισμός αυτός ανάγεται σε μια διαλεκτική επικοινωνία η οποία περιλαμβάνει τρία υποκείμενα: δύο συνομιλητές και ένα τρίτο πρόσωπο που παρατηρεί τον διαμειβόμενο διάλογο. Η τριπλή αυτή παρουσία προϋποθέτει την ορθολογικότητα ως επικοινωνήσιμη γλώσσα και έχει ως αποτέλεσμα τον έγκαιρο εντοπισμό των λαθών στο πεδίο της συνομιλίας. Ο σχολικός θεσμός δείχνει με ενάργεια ότι «το παιχνίδι της ορθολογικότητας» εξαρτάται από την επικοινωνιακή σχέση μεταξύ τριών υποκειμένων, διότι στον χώρο αυτόν συγκεντρώνονται οι προϋποθέσεις για την εφαρμογή της ορθολογικότητας που δημιουργεί την πολιτισμική συνείνεση. Ο δάσκαλος, ο συνάδελφος και ο μαθητής αποτελούν τα ιδεοτυπικά υποκείμενα, από τη δυναμική σχέση των οποίων προκύπτει η πολιτισμική πρακτική που περιλαμβάνει τόσο τις παραδοσιακές συναινέσεις όσο και τις επιβαλλόμενες από τον ορθό λόγο καινοτομίες. Το εμπόδιο της παραδοσιακής κουλτούρας το υπερβαίνει η διαλογική σχέση, την οποία ο Bachelard αναλύει με βάση το πρότυπο της σχέσης δασκάλου-μαθητή. Πρόκειται για αμφίδρομη σχέση, στην οποία η αυθεντία του δασκάλου τίθεται σε διαρκή αμφισβήτηση που απολήγει σε εμπρόθετη αυτοαμφισβήτηση. Ο δάσκαλος έρχεται πολλές φορές στη θέση του μαθητή, και τούτο διότι ο ορθός λόγος δεν είναι οριστικά και διά παντός προσδιορισμένος και κατοχυρωμένος αλλά, από τη στιγμή που η ορθολογικότητα δυναμιτίζει τη σχέση δασκάλου-μαθητή, ο ορθός λόγος αναμορφώνεται μέσω της πολιτισμικής διαδικασίας που ο Bachelard ορίζει με την έννοια της «διαλογικής παιδαγωγικής» (RA, σελ. 23).

Η θεσμική κατοχύρωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στο πλαίσιο του σχολείου εκφράζει την αναγνώριση της κυριαρχίας της ορθολογικότητας η οποία εφαρμόζεται πλέον στο πεδίο της διάδοσης της γνώσης. Ο Bachelard θεωρεί ότι η δημιουργία του σχολικού θεσμού είναι απαραίτητη για την αναπαραγωγή και την ανανέωση της επι-

στημονικής κουλτούρας, ενώ συγχρόνως αποτελεί τον κύριο αγωγό μέσω του οποίου διοχετεύεται η ορθολογικότητα στην κοινωνική ζωή. Με τον τρόπο αυτόν, ο σχολικός θεσμός τίθεται ως προϋπόθεση για να διερευνηθεί το πρόβλημα της κουλτούρας ως γενικότερο ζήτημα της κοινωνικής θεωρίας: «Η δέσμευση σε μια κουλτούρα τόσο εξελιγμένη όσο η επιστημονική κουλτούρα είναι εφεξής αναγκαία για να τεθούν τα προβλήματα της κουλτούρας» (RA, σελ. 29). Η γονιμοποίηση της κοινωνικής ζωής και των πολιτισμικών πρακτικών από τον ορθό λόγο αποτελεί τη συνέχεια της επιστημολογικής αντίληψης του Bachelard, εφόσον θεωρεί ότι η δημιουργική σκέψη δεν μπορεί να είναι μια ακοινωνική σκέψη, μια ατομική *creatio ex nihilo*: «Δεν μπορεί να προσεγγίσει κανείς μια νέα επιστημονική σκέψη από το μηδέν, με πνεύμα που δεν είναι προετοιμασμένο, χωρίς να εκπληρώσει για τον εαυτό του την επιστημονική επανάσταση η οποία ρητά αποκαλύπτει τη νέα σκέψη ως πρόοδο του ανθρώπινου πνεύματος, χωρίς συνειδητά να αποδεχθεί το κοινωνικό εγώ της κουλτούρας. Χρειάζεται μήπως να επισημάνω ότι, το εγώ της κουλτούρας είναι το ακριβές αντίθετο της κουλτούρας του εγώ;» (MR, σελ. 76).

Η απαραίτητη απόσταση από την άμεση εμπειρία δεν σημαίνει ωστόσο ότι παράγεται αυτομάτως μια νέα πολιτισμική κατάσταση. Πρέπει πρώτα η ανθρώπινη σκέψη να μεταπλασθεί μέσα στην εμπειρία, δηλαδή να εφαρμοσθεί, για να κάμψει τις ανορθολογικές αντιστάσεις που εκτρέφει η πολιτισμική παράδοση. Για παράδειγμα, ο *homo faber* αδυνατεί από μόνος του να οδηγήσει στην κατασκευή και στη χρήση των πρώτων όπλων από σίδηρο. Είναι πρώτα ανάγκη να συνυπάρξει με τον *homo metallurgicus* μέσα από μια σχέση σύγκρουσης και αντίθεσης. Το σίδηρο το προερχόμενο από τη φύση δεν μετατρέπεται σε όπλο παρά μόνο όταν μια σειρά ανθρώπινων ενεργειών που ακολουθούν την ορθολογικότητα της σκέψης προσδώσει στο αντικείμενο τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί διαφορετικά. Η διαλεκτική σχέση του ορθού λόγου και της τεχνικής εφαρμογής του διακόπτουν το συνεχές των πολιτισμικών πρακτικών, κινούν την ιστορία των πολιτισμών. Η στατική αντίληψη που θεωρεί την ιστορία των πολιτισμών ως ποσοτική συσσώρευση της ανθρώπινης δράσης ακινητοποιεί τη σκέψη, η οποία έτσι αδυνατεί να κατανοήσει το θεμελιώδες της κοινωνικής μεταβολής: την ασυνεχή συνέχεια της πολιτισμικής διαδικασίας: «Μια από τις πλέον φυσικές ενστάσεις που επικα-

λούνται αυτοί οι οποίοι τονίζουν τη συνέχεια της κουλτούρας είναι το προφανές της συνέχειας στην Ιστορία. Από τη στιγμή που κάποιος επιχειρεί μια συνεχή και αδιάκοπη αφήγηση των γεγονότων, είναι εύκολο να πιστέψει ότι ξαναζεί τα γεγονότα σε μια χρονική συνέχεια. Με τον τρόπο αυτόν αποδίδει αδιόρατα σε κάθε ιστορία την ενότητα και τη συνέχεια που διαθέτει ένα βιβλίο» (*MR*, σελ. 209).

Το παράδειγμα της συνύπαρξης των *homo faber* και *homo metallurgicus* δίνει τη δυνατότητα κατανόησης του επιτελούμενου σφάλματος: «Είμαστε υποχρεωμένοι να κρίνουμε την Ιστορία, είμαστε υποχρεωμένοι να εισέλθουμε στην επικράτεια της κρινόμενης Ιστορίας...» (*MR*, σελ. 139). Σε διαφορετική περίπτωση η συνύπαρξη θα ήταν ακατανόητη, και τούτο διότι δεν θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε τα ίχνη που άφησαν στο συγκεκριμένο πολιτισμό οι αντίθετες πολιτισμικές πρακτικές. Έτσι, θα θεωρούσαμε ότι η σχέση εφαρμοσμένης ορθολογικότητας και παραδοσιακής πολιτισμικής συναίνεσης είτε θα είχε θεολογική καταγωγή εκπορευόμενη «εκ του πρώτου όντος» είτε, πράγμα που οδηγεί στο ίδιο αποτέλεσμα, θα ήταν το εξ αποκαλύψεως πνεύμα της σύγχρονης εποχής. Στην καλύτερη περίπτωση θα σκεπτόμασταν μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο μιας διαρκούς αβεβαιότητας ως προς το χαρακτήρα των προτεινόμενων ερμηνευτικών υποθέσεων ή, αντίθετα, θα αρκούμασταν να παρουσιάσουμε τα γεγονότα καθ' εαυτά χωρίς να μπορούμε να αποφανθούμε για τη σχέση που τα συνδέει. Όπως επισημαίνει ο Bachelard: «Δεν κερδίζουμε τίποτα όταν, στο πλαίσιο μιας κουλτούρας, καταγγέλλουμε συνεχώς τον υποθετικό χαρακτήρα των υποθέσεων, ούτε επίσης όταν περιοριζόμαστε σε μια άνευ όρων κατάφαση της πραγματικότητας των δεδομένων. Πρέπει το πρόβλημα της ερμηνείας των δεδομένων να παραμένει συνεχώς ανοικτό και όλες οι προσπάθειες ερμηνείας τους να αφήνουν συγκεκριμένα ίχνη σε μια κουλτούρα» (*MR*, σελ. 122). Η παραδοσιακή κουλτούρα υποσκάπτεται από τον ορθό λόγο αλλά με τέτοιο τρόπο που να δημιουργείται η δυνατότητα νέων νοηματοδοτήσεων της καθημερινότητας. Η διαλεκτική σχέση παρόντος-παρελθόντος²¹ δημιουργεί τις διαφορετικές πολιτισμικές πρακτικές που συγκροτούν τη σύγχρονη κουλτούρα.

21. Η «συγχώνευση των οριζόντων» του Gadamer. Βλ. H. G. Gadamer, *Vérité et méthode. Les Gran-*

Ο Bachelard δεν ταυτίζει, ωστόσο, την πολιτισμική διαδικασία με την προαναφερθείσα διαλεκτική σχέση, αλλά την προσεγγίζει με διαφορετική οπτική γωνία όταν μελετά το ρόλο της φαντασίας στην αναπαραγωγή της πολιτισμικής γνώσης. Η ανάλυση της φαντασίας που επιχειρήσαμε είχε στόχο την ανάδειξη των ορίων της διαλεκτικής ορθολογικότητας στον Bachelard· τούτο όμως δεν μας εμποδίζει να αναγνωρίσουμε ότι στο έργο του η έννοια της φαντασίας λειτουργεί επιπλέον και ως δημιουργικό στοιχείο της ίδιας της γλώσσας.²² Εάν η κουλτούρα και ο ορθός λόγος εκλαμβάνονται ως η στατική και η δυναμική διάσταση της πολιτισμικής διαδικασίας, η φαντασία θεωρείται ότι συμβάλλει στη δημιουργία νέων νοηματοδοτήσεων από μηδενική αφετηρία, *ex nihilo*. Η ποιητική εικόνα είναι το παράδειγμα του Bachelard που αναδεικνύει τη δημιουργική διάσταση της γλώσσας ως πολιτισμικής διαδικασίας η οποία παράγει νέα νοήματα. Η ποιητική εικόνα στρέφει την προσοχή σε μια διάσταση της νοηματοδότησης που δεν κατανοείται ως «ηχώ ενός παρελθόντος», ενώ ταυτοχρόνως δεν συσχετίζεται με τον ορθό λόγο, χωρίς να σημαίνει βεβαίως, όπως ήδη σημειώσαμε, ότι ταυτίζεται με μια ανορθολογική ή με μια μυστικιστική διάσταση του ανθρώπινου όντος. Η γλώσσα μπορεί να νοηματοδοτεί τις κοινωνικές πρακτικές με τρόπο λειτουργικό-πραγματιστικό και με την πρόοδο του ορθού λόγου να διαμορφώνει την επιστημονική κενότητα. Ωστόσο, κατά τον Bachelard, υπάρχουν νοηματοδοτήσεις που έχουν ως αφετηρία την ίδια τη γλώσσα, οι οποίες δεν εκφράζουν ούτε την πολιτισμική συνέχεια ούτε την πολιτισμική ασυνέχεια, αλλά την πολιτισμική δημιουργία.²³ Η μικρο-

des lignes d'une herméneutique philosophique (πλήρης έκδοση σε μετάφραση του P. Fuchon), Paris, Seuil, 1996 (1960), σελ. 328 κ.ε.

22. Ο Bachelard διατυπώνει τη θέση του ως εξής: «Ως γενική θέση, νομίζουμε ότι όλα εκείνα που είναι ιδίον του ανθρώπου είναι λόγος. Δεν μπορούμε να στοχαστούμε μια περιοχή [του ανθρώπου] που να υπάρχει πριν τη γλώσσα» (PE, σελ. 7).

23. Οι έννοιες της συνέχειας και της ασυνέχειας εξακολουθούν να βρίσκονται στο επίκεντρο των ερμηνειών του έργου του Bachelard. Οι έννοιες, κατά τον Bachelard, ενέχουν μια πολιτισμική διάσταση. Ενώ μια επιφανειακή ανάγνωση θα επέτρεπε τον ισχυρισμό ότι η ασυνέχεια αποτελεί τη θεμελιακή αφετηρία του έργου του, ο J.L. Backès επισημαίνει ότι υπάρχει μια «καλή συνέχεια» η οποία, σε αντιπαράθεση με μια «κακή συνέχεια», διατρέχει το σύνολο της σκέψης του Bachelard. Η «κακή συνέχεια» συνίσταται στη φοβία τόσο του πνεύματος όσο και

φαινομενολογία που χρησιμοποιεί επικεντρώνοντας την ανάλυσή του σε συγκεκριμένα παραδείγματα του ποιητικού λόγου ή σε φευγαλέες εικόνες κατά τη διάρκεια της ονειροπόλησης ενέχει τον κίνδυνο μιας ερμηνείας της σκέψης του που υπερβαίνει ενδεχομένως τα όρια τα οποία θέτει ρητά ο ίδιος. Εντούτοις, η φαινομενολογική ανάλυση της ποιητικής εικόνας προσδίδει στην έννοια της φαντασίας μια οικουμενική διάσταση: εκείνη της συμβολικής δημιουργίας.²⁴ Αν και ο ίδιος ο Bachelard δεν θέλησε να εντάξει ρητά τη φαντασία στο πλαίσιο της διαλεκτικής ορθολογικότητας, προσδίδει στην έννοια διπλό περιεχόμενο. Από τη μια πλευρά, η φαντασία συμβάλλει στην αναπαραγωγή των πολιτισμικών δεδομένων συμμετέχοντας έτσι, ταυτοχρόνως, στην αναπαραγωγή των κοινωνικών πρακτικών· από την άλλη πλευρά, η φαντασία δημιουργεί έναν πολιτισμικό χώρο, χώρο των

ψυχής (εξελικτικός επιστημονισμός και φροϋδισμός) να αποδεχθούν την καινοτομία. Η «καλή συνέχεια» υπάρχει τόσο στη διαρκή επαγρύπνηση που αποφεύγει την παγιοποίηση των επιστημονικών εννοιών όσο και στη γένεση της πραγματικής δημιουργίας των εικόνων. Βλ. J.L. Backès, «Sur le mot "continuité"», *L'Arc*, No 42, 1970, σσ. 69-75.

24. Είναι ενδιαφέρον να αντιπαραβάλλει κανείς τις αντιλήψεις του Bachelard και του Καστοριάδη, γιατί θα μπορούσε να αντλήσει μερικά χρήσιμα συμπεράσματα για το ρόλο του Φαντασιακού στη συγκρότηση των κοινωνιών. Ένα πρώτο κοινό στοιχείο στους δύο στοχαστές είναι ότι προσδίδουν στην έννοια αυτή ένα δυσπρόστατο χαρακτήρα. Κατ' αρχάς, τονίζουν και οι δύο τη δημιουργική ικανότητα της φαντασίας. Το ριζικό φαντασιακό του Καστοριάδη και η ποιητική εικόνα στον Bachelard δεν έχουν παρελθόν. Επιπρόσθετα, το θεσμισμένο φαντασιακό και η φαντασία ως επιστημολογικό εμπόδιο αποκτούν το ίδιο στατικό περιεχόμενο σε αντιδιαστολή με την προηγούμενη εννοιολόγηση. Η χρήση της Φαινομενολογίας και από τους δύο στοχαστές δεν είναι βεβαίως άμοιρη για το κοινό στοιχείο στην προσέγγισή τους. Θα μπορούσε ίσως να αντιτείνει κανείς ότι το κοινωνικό φαντασιακό στοιχείο στο οποίο ο Καστοριάδης θεμελιώνει την προσέγγισή του αντιτίθεται στην ατομικότητα της φαντασιακής παραγωγής του ποιητή και του ονειροπόλου που αποτελούν τα κατεξοχήν παραδείγματα της σκέψης του Bachelard. Με την έννοια αυτή, η οντολογική αντιπαράθεση κοινωνίας-ατόμου φαίνεται να απαγορεύει τη δυνατότητα σύγκρισης των δύο διανοητών. Ωστόσο, νομίζουμε ότι χρήζει περαιτέρω διερεύνησης το γεγονός ότι η συγκεκριμένη χρήση της φροϋδικής ψυχανάλυσης από τον Καστοριάδη και η γενικότερη απόρριψή της, με βάση τον Jung, από τον Bachelard στοχεύουν στο να αναδείξουν τη δημιουργικότητα της φαντασίας. Εξάλλου, από τη μια πλευρά, ο Καστοριάδης αποδέχεται και την ατομική δημιουργικότητα της φαντασίας, αν και την στηρίζει οντολογικά στην κοινωνία, ενώ, από την άλλη πλευρά, ο Bachelard μάς προτρέπει να κατανοήσουμε τη φαντασία διαμέσου μιας διυποκειμενικότητας, η οποία θεμελιώνει το επιχείρημά του σχετικά την επικοινωνησιμότητα της ποιητικής εικόνας.

πρωτογενών νοηματοδοτήσεων, στον οποίο ο Bachelard αποδίδει μια αυτονομία σε ό,τι αφορά τη δημιουργική ικανότητα του Συμβολικού να συγκροτεί καινοτόμες πολιτισμικές πρακτικές.²⁵ Η ιδιογένεια της δημιουργικής φαντασίας αναδεικνύεται από τη σχέση της με τον χρόνο, γιατί η φαντασία είναι ά-χρονη.²⁶ Η «α-χρονικότητα» (a-temporalité) που διέπει την παραγωγή της φαντασίας έγκειται στο γεγονός ότι δεν οροθετείται σε χρονικά πλαίσια αλλά εντάσσεται στη χρονική στιγμή, είναι δηλαδή δημιουργία χώρου οποίος «είναι της τάξης του συμπυκνωμένου χρόνου» (PE, σελ. 27).

Η επιλογή της έννοιας του χώρου ως χρονικής δημιουργικής στιγμής στην οποία ο Bachelard επικεντρώνει την προσοχή του (δηλώνοντας ότι κάνει «τοπο-ανάλυση» [topo-analyse], PE, σελ. 11) είναι θεμελιώδης για την κατανόηση της θεωρίας του. Στη διαλεκτική ορθολογικότητα οι σχέσεις σκέψης και ιστορίας, φαντασίας και κουλτούρας κατασκευάζονται με βάση τη διαπλοκή του χώρου με το χρόνο. Για την ιστορικότητα της σκέψης, ο χρόνος παίζει πρωτεύοντα ρόλο στη δημιουργία της κουλτούρας και των επιστημονικών πρακτικών, ενώ ο χώρος ως χρονική στιγμή προσδιορίζει τη δημιουργική παρέμβαση του Συμβολικού στην ευρύτερη διαμόρφωση της πολιτισμικής

25. Η διαλεκτική ενότητα που διακρίνει το έργο του Bachelard δεν θα έπρεπε να κατανοηθεί στο σημείο αυτό ως σχίσμα μεταξύ Συμβολικού-Υλικού. Όπως σημειώνει ο R. Jean: «Ο τόπος της ονειροπόλησης στον Bachelard δεν είναι μόνο το σώμα, είναι η γλώσσα του σώματος ή, ακριβέστερα, το σώμα πραγματοποιημένο ως γλώσσα». Βλ. R. Jean, «Lieu de la rêverie bachelardienne», *L'Arc*, No 42, 1970, σελ. 80.

26. Η έννοια της α-χρονικότητας της φαντασίας δεν θα πρέπει να κατανοηθεί στο σημείο αυτό ως καταστροφή του πολιτισμικού χρόνου. Στο τελευταίο έργο του, ο Bachelard διακρίνει την ποιητική δημιουργία ανάλογα με την πολιτισμική φάση παραγωγής της: «Με τους ποιητές της εποχής μας εισήλθαμε στη βασιλεία της ανατρεπτικής ποίησης, σε μια ποίηση που δεν φλυαρεί αλλά που θέλει πάντοτε να ζει μέσα σ' έναν πρωτογενή λόγο (en paroles premières)» (FC, σελ. 76). Όπως η επιστήμη, έτσι και η φαντασία έχει τις συμπυκνωμένες στιγμές δημιουργίας της. Η φαντασία είναι διαφορετική ως προς την υφή της σε διαφορετικές πολιτισμικές περιόδους. Μπορεί να μην έχει ημερολογιακό χρόνο παραγωγής, διαθέτει ωστόσο έναν πολιτισμικά οροθετημένο δημιουργικό χρόνο. Βλ. M.G. Bernard, «L'Imagination parlée», *L'Arc*, No 42, 1970, σσ. 82-89. Είναι σαφές, ωστόσο, ότι ο Bachelard διαφοροποιείται από την αρχική του τοποθέτηση σχετικά με την υφή της φαντασίας όταν, αναλύοντας το ίδιο υλικό στοιχείο της φωτιάς, το αντιμετωπίζει ως «επιστημολογικό εμπόδιο». Βλ. G. Lascault, «Elle est rouge la petite fleur bleue», *L'Arc*, No 42, 1970, σσ. 29-37.

διαδικασίας. Η σχέση σκέψης και φαντασίας, η οποία ακολουθεί τη διάκριση πνεύματος και ψυχής, υπογραμμίζει ότι η πολιτισμική διαδικασία συντελείται σε ένα χωροχρόνο, όπου οι έννοιες και οι εικόνες συνυπάρχουν και συνδιαμορφώνουν το κοινωνικό γίγνεσθαι με τρόπο ώστε η γνώση και η αισθητική κρίση να συμμετέχουν παράλληλα στην ολοκλήρωση του ανθρώπου,²⁷ ως *animus* και ως *anima*, ως ταυτοχρόνως *animus* και *anima*.

27. Όπως το διατυπώνει ο P. Tritignon: «Η φαντασία μάς ενώνει και μας επανασυνδέει με τον εαυτό μας διαμέσου των παρακάμψεων της ονειροπόλησης ή της εργασίας». Βλ. «Bachelard Gaston, 1884-1962», Εγκυκλοπαίδεια *Universalis*, Paris, 1980, τόμ. 2, σελ. 1008. Με μια έννοια πρόκειται γι' αυτό που ο μαθητής του Bachelard G.G. Granger ονόμασε «συμφωνική ανθρωπολογία». G.G. Granger, «Janus Bifrons», *Revue Internationale de Philosophie*, No 150, 1984, σελ. 258.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΕΡΓΑ ΤΟΥ GASTON BACHELARD

- *Le Nouvel esprit scientifique (NES)* (Το νέο επιστημονικό πνεύμα), Paris, PUF, 14η έκδοση 1978 (1934).
- *La Formation de l'esprit scientifique: Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective (FES)* (Η διαμόρφωση του επιστημονικού πνεύματος: συμβολή σε μια ψυχανάλυση της αντικειμενικής γνώσης), Paris, Vrin, 12η έκδοση 1983 (1938).
- *La Philosophie du Non: Essai d'une philosophie du nouvel esprit scientifique (PDN)* (Η Φιλοσοφία του «Όχι»: δοκίμιο μιας φιλοσοφίας του νέου επιστημονικού πνεύματος), Paris, PUF, 7η έκδοση 1975 (1940).
- *Le Rationalisme Appliqué (RA)* (Ο εφαρμοσμένος ορθολογισμός), Paris, PUF, 5η έκδοση 1975 (1949).
- *L'Activité rationaliste de la Physique contemporaine (ARPC)* (Η ορθολογική δραστηριότητα της σύγχρονης Φυσικής), Paris, Union Générale d'Éditions, 1977 (PUF, 1951).
- *Le Matérialisme rationnel (MR)* (Ο ορθολογικός υλισμός), Paris, PUF, 3η έκδοση 1972 (1953).
- *La Poétique de l'espace (PE)* (Η ποιητική του χώρου), Paris, PUF, 5η έκδοση 1972 (1957).
- *La Poétique de la rêverie (PR)* (Η ποιητική της ονειροπόλησης), Paris, PUF, 7η έκδοση 1978 (1960).
- *La Flamme d'une chandelle (FC)* (Η φλόγα ενός κεριού), Paris, PUF, 1961.

2. ΕΡΓΑ ΓΙΑ ΤΟΝ GASTON BACHELARD

- J.L. Backès, «Sur le mot "continuité"», *L'Arc*, No 42, 1970, σσ. 69-75.
- M.G. Bernard, «L'Imagination parlée», *L'Arc*, No 42, 1970, σσ. 82-89.
- G. Canguilhem, «Sur une épistémologie concordataire», στο *Hommage à G. Bachelard. Etudes de philosophie et d'histoire des sciences*, Paris, PUF, 1957, σσ. 3-12.
- Fr. Dagognet, «Le Problème de l'unité», *Revue Internationale de Philosophie*, No 150, 1984, σσ. 245-256.
- D. Gil, *Bachelard et la culture scientifique*, Paris, PUF, 1993.
- G.G. Granger, «Janus Bifrons», *Revue Internationale de Philosophie*, No 150, 1984, σσ. 257-271.
- J. Hyppolite, «Gaston Bachelard ou le romantisme de l'intelligence», στο *Hommage à G. Bachelard, Etudes de philosophie et d'histoire des sciences*, Paris, PUF, 1957, σσ. 13-27.

- D. Lecourt, *L'Épistémologie de Gaston Bachelard*, Paris, Vrin, 5η έκδοση 1978 (1969).
– *Épistémologie. Gaston Bachelard*, Paris, PUF, 3η έκδοση 1980 (1971).
– *Pour une critique de l'Épistémologie (Bachelard, Canguilhem, Foucault)*, Paris, Maspero, 4η έκδοση 1978 (1972).
- R. Jean, «Lieu de la rêverie bachelardienne», *L'Arc*, No 42, 1979 σσ. 76-81.
- G. Lascault, «Elle est rouge la petite fleur bleue», *L'Arc*, No 42, 1970, σσ. 29-37.
- Cl. Ramnoux, «Bachelard à sa table d'écriture», *Revue Internationale de Philosophie*, No 150, 1984, σσ. 217-230.
- J. Starobinski, «La double légitimité», *Revue Internationale de Philosophie*, No 150, 1984, σσ. 231-244.
- M. Tiles, *Bachelard: Science and Objectivity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
- J. Toussaint-Desanti, «Gaston Bachelard ou La surveillance intellectuelle de soi», *Revue Internationale de Philosophie*, No 150, 1984, σσ. 272-286.
- P. Trotignon, «Bachelard Gaston, 1884-1962», *Εγκυκλοπαίδεια Universalis*, Paris, 1980, τόμ. 2, σσ. 1007-1008.
- H. Vedrine, «Le Profil épistémologique», *L'Arc*, No 42, 1970, σσ. 55-61.
– «Comment mettre Roquentin au travail... ou Bachelard et Sartre sur l'imaginaire», *Les Grandes conceptions de l'imaginaire*, Paris, Librairie Générale Française, 1990, σσ. 113-130.

Ο ΜΟΝΤΕΣΚΙΕΥ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΤΡΟΓΙΑΝΝΟΣ

Η ιδέα ότι ο 18ος αιώνας είναι ένας αιώνας «ανιστορικός»¹ είναι ιστορικά αθεμελίωτη. Αυτή είναι η θέση που εκτόξευσε ο Ρομαντισμός εναντίον της Φιλοσοφίας του Διαφωτισμού. Όμως ο κόσμος της ιστορίας, τον οποίο επικαλείται ο Ρομαντισμός εναντίον του Διαφωτισμού και στο όνομα του οποίου προσπαθεί να ανατρέψει όλες τις νοητικές αρχές της διαφωτιστικής σκέψης, είναι, κατ' ουσίαν, απόρροια αυτής ακριβώς της σκέψης. Τον 18ο αιώνα αρχίζει η συγκρότηση των εννοιολογικών προϋποθέσεων και αρχών για να συλληφθεί το νόημα του ιστορικού γίνεσθαι, να προσδιοριστούν και να οριοθετηθούν οι σχέσεις μεταξύ «ιδέας» και πραγματικότητας, μεταξύ «νόμου» και γεγονότος.²

Όμως η φιλοσοφία του Διαφωτισμού, ως κυρίαρχος χειραφετητικός λόγος, διέπεται από ένα χαρακτηριστικό καθαρά πολιτικό που καθορίζει τον τρόπο προσέγγισης της ιστορίας. Όντας η φιλοσοφία του Διαφωτισμού ένας θεωρητικός λόγος που ο δυναμισμός του έγκειται στη συγκρότηση ενός εννοιολογικού πλαισίου, το οποίο αποσκοπεί στο να διαλύσει τις στείρες θρησκοληψίες, τις άλογες πίστες, τις δεισιδαίμονες προκαταλήψεις και κάθε είδους αυταρχικές εξαρτήσεις, έχει μια έντονη πολιτική διάσταση. Αυτή η πολιτική μέρι-

1. E. Cassirer, *La Philosophie des Lumières*, Paris 1966, σελ. 207.

2. Σύμφωνα με τον Cassirer, η φιλοσοφία του Διαφωτισμού, λοιπόν, εξετάζει τα προβλήματα της φύσης και εκείνα της ιστορίας ως μία ενότητα και δεν τα πραγματεύεται ως διακριτές και αλλότριες ενότητες. Ο διαφωτιστικός λόγος διερευνά τόσο τη φύση όσο και την ιστορία με τα ίδια εννοιολογικά εργαλεία, εφαρμόζοντας την ίδια μέθοδο του ορθού λόγου. Η γνώση της φύσης και η γνώση της ιστορίας οφείλουν να στηρίζονται σ' ένα βέβαιο θεμελιακό λόγο, για να αποκαλυφθούν οι σταθερές και οι κεντρικές σχέσεις των υπό ανάλυση πραγμάτων. E. Cassirer, *La Philosophie des Lumières*, Paris 1966, σσ. 207-237.